

fites

núm 12 - any 2012

S U M A R I

Editorial	2
Per Mèmorria	3
- IES Santa Maria PERE VILÀS	
- 1912-2012. 100 anys de l'inici del nou creixement urbà de s'Eixample: la urbanització de s'Alamera ANA COLOMAR MARÍ	
- Viva La Pepa JOAN PRATS	
- Vicente Ferraz Navarro ANA COLOMAR	
Un nuevo amuleto del Dios Bes procedente de Ibiza, existente en una colección particular	6
FRANCISCA VELÁZQUEZ, MARÍA J. LÓPEZ-GRANDE, JORDI H. FERNÁNDEZ Y ANA MEZQUIDA	
Noves monedes d'Aybošim del grup XVII trobades a l'illa d'Eivissa. Algunes consideracions sobre l'encunyació de plata ebusitana durant la segona guerra púnica	12
BENJAMÍ COSTA RIBAS	
El patró Ramon Ferrer i el comerç negrer al Carib a la primera meitat del segle XIX	30
ANTONI FERRER, JOAN PLANELLS I PERE VILÀS	
Eivissa en les primeres targetes postals il·lustrades	42
ANA COLOMAR	
Novetats bibliogràfiques	56
ANA COLOMAR, PERE VILÀS I SERGI MORENO	
Una ullada a Internet	62
FERRAN NOGUÉS	
Informació del MAEF	68
Memòria de les activitats del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera JORDI H. FERNÁNDEZ GÓMEZ	
Informació de l'AAMAEF	78
Memoria de actividades 2012 HELENA JIMÉNEZ BARRERO	

FITES núm. 12 • any 2012

EDITA: Associació d'Amics del Museu Arqueològic
d'Eivissa i Formentera
Via Romana, 31 - 07800 Eivissa.
Tel. 971 30 17 71- Fax 971 30 32 63 • aamaef@telefonica.net

DIRECTORA: Ana Mezquida Ortí

SECRETARI DE REDACCIÓ: Ernest Prats

CONSELL DE REDACCIÓ: Ana Colomar Marí
Jordi H. Fernández Gómez
Pere Vilàs Gil
Sergi Moreno Torres

MAQUETACIÓ I IMPRESSIÓ: Fent Impressió - 96 203 39 39 info@fentimpressio.net

DIPÒSIT LEGAL: V-5138-2007 PREU: 6 €.

EDITORIAL

Recentment hem pogut llegir en diferents mitjans de comunicació (premsa i xarxes socials) la voluntat de portar endavant la creació d'un Pla de Gestió dels Béns declarats Patrimoni de la Humanitat d'Eivissa, tal com la UNESCO ha reclamat amb la finalitat d'involucrar-hi a la ciutadania.

La nostra Associació recolza la proposta amb la confiança de que aquest Pla permeti gestionar la conservació i posada en valor de tot el nostre patrimoni, a fi d'evitar que alguns d'aquests béns a la pràctica siguin oblidats.

Opinem que no només seria positiva sinó absolutament necessària una participació ciutadana en aquesta gestió, que pot exercitar-se amb la col·laboració d'entitats i associacions preocupades pels béns Patrimoni de la Humanitat, que –permeti'ns recordar-ho– no són propietat de les administracions, sinó que, tal com el seu nom indica, són propietat de tots.

Per això ens sembla essencial la creació d'un marc de treball que permeti que aquells sectors interessats i involucrats en el nostre patrimoni pugin reunir-se de forma periòdica per aportar idees, debatre projectes i treballar entre tots amb l'objectiu de millorar la situació del Patrimoni; de manera que els escassos mitjans econòmics que es disposen siguin distribuïts de forma més equitativa, a fi de que es destinin realment en els béns patrimonials i no en altres necessitats urbanes, de les quals no dubtem de la seva importància, però que haurien de finançar-se per altres mitjans. Entre aquestes últimes tenim l'adequació d'una part de l'Av. d'Espanya, la construcció d'un centre cívic a sa Penya i el soterrament de contenidors i cablejat elèctric en diversos carrers del barri de la Marina, una zona que és Bé d'Interès Cultural.

Bé està la inversió i, encara que entenem que aquestes obres milloren la zona, creiem que el Consorci ha de destinar el seu esforç a allò que realment ha estat declarat Patrimoni de la Humanitat. Per això mateix, crida l'atenció el penós estat d'alguns paviments del casc antic o l'entramat de cables elèctrics i telefònics que “adornen” els carrers del recinte emmurallat de Dalt Vila, que és un dels béns declarats Patrimoni de la Humanitat, donant amb això una imatge bastant deplorable a qui ens visita.

Una altra obra que crida l'atenció és la restauració de l'Observatori del Puig des Molins que, si bé es troba dins de l'àrea Patrimoni de la Humanitat d'aquest jaciment, –d'aquí l'excusa per invertir en la seva conservació– ens sembla paradoxal que la resta del Bé (més de 50.000 m², la necròpoli més extensa i millor conservada del Mediterrani), no hagi rebut mai ni un euro d'inversió per part del Consorci. En una altra ocasió vam fer referència a un projecte de millora i protecció de l'arbrat existent a l'antiga zona militar amb la substitució de les espècies foranes i adequació d'aquest espai. Aquest projecte va ésser presentat anys enrere pel Govern Balear al Consorci, sense que fins ara hagi tingut resposta, per la qual cosa pensem que ha de trobar-se en el calaix d'algun despatx d'aquest organisme. Per què no s'ha gestionat cap projecte de millora de la necròpoli encaminat al fet que els ciutadans puguin gaudir d'una impressionant zona verda a la seva ciutat, mitjançant la creació d'un parc arqueològic?, o projectes d'investigació per continuar amb l'estudi i posada en valor de diferents sectors de la necròpoli? Altres indrets Patrimoni de la Humanitat sí que han rebut alguna ajuda del Consorci, com els 100.000 € aportats com a ajuda a la compra dels terrenys de sa Caleta, però res més. Per què no s'ha reparat o substituït ja la tanca d'aquest jaciment donat el seu estat, o evitat que les plantes creixin lliurement dins del recinte clos? Podríem preguntar-nos també quins estudis i investigacions s'han destinat a la conservació de les praderies de Posidonia, o quin control s'ha posat en pràctica per evitar la seva degradació.

Serien moltes les preguntes que podríem fer tenint en compte l'estat en què es troben alguns d'aquests béns, i són molts els suggeriments referents al nostre patrimoni, però de moment insistirem en la proposta de que puguem assistir el més aviat possible a la creació d'un grup de treball que de manera eficaç pugui portar a bon terme un Pla de Gestió i de futur per als nostres béns patrimonials, a fi de que siguin ells els veritables beneficiats de les inversions del Consorci Patrimoni de la Humanitat.

PER MEMÒRIA

IES SANTA MARIA

Enguany fa cinquanta anys de la inauguració de l'edifici de l'Avinguda d'Ignaci Wallys que va ser la seu de l'Institut d'Ensenyament Secundari Santa Maria d'Eivissa quan a causa del progressiu augment del nombre d'alumnes es va haver d'abandonar l'antic al Convent dels Dominics, a Dalt Vila, i que per molts d'anys compartí amb l'Ajuntament d'Eivissa i la presó insular. Aquella singular institució d'ensenyament era hereva del Col·legi de Segona Ensenyança que depenia de l'Institut Balear de Palma i que començà les classes el 1865, fins que el 1928 va ser consolidat com a institut local independent del de Palma i més tard, el 1934, declarat definitivament institut nacional. Ja el 1952 una comissió formada per Manuel Sorá Boned, José María Mañá de Angulo, Josep Zornoza Bernabeu i Antoni Guasch Juan redactà un pla d'ordenació de l'educació per a l'illa d'Eivissa en el qual es recollia, entre d'altres propostes, la construcció d'un nou edifici més adient a les necessitats educatives modernes per a aquest tram de la població. Per donar una sortida a aquesta proposta l'Ajuntament va cedir un solar al front de la llavors fàbrica tèxtil de can Ventosa, just al començament de la carretera de Sant Antoni de Portmany.

No va ser, però, fins el 1962 quan es pogué construir i inaugurar el nou edifici, el qual i ja des del primer moment es va veure incapaç d'acollir el cada vegada més nombrós col·lectiu d'alumnes que es matriculaven, per la qual cosa i a pesar de la novetat de la seua construcció es va haver d'organitzar les classes en dos torns de matí i tarda.

A pesar de les creixents dificultats de tot tipus degudes a l'increment de la població i, per tant, del nombre d'alumnes, el nou centre es convertí en la referència cultural i educativa de l'Eivissa d'aquell temps, de la mateixa manera que per molts d'anys ho havia estat l'antic i entranyable institut del Convent dels Dominics. A les seues aules no només s'impartien les classes normals de batxille-

Institut Santa Maria d'Eivissa

rat, sinó que també servien per conferències, projeccions, actes culturals de tota mena i fins i tot per les primeres classes públiques de llengua catalana. L'Institut d'Estudis Eivissencs organitzà allí els primers Cursos Eivissencs de Cultura, que enguany celebren el seu XXXVIII aniversari.

Va ser, però, el 1988 quan a causa del perill que suposaven alguns defectes en l'estructura es va considerar aconsellable l'ensorrament d'aquell edifici i la construcció en el mateix solar d'un nou més modern i de més cabuda. Malauradament es va haver d'ocupar bona part de l'espai que fins aleshores era destinat als esports en benefici de la funció docent.

Pere Vilàs

1912-2012. 100 ANYS DE L'INICI DEL NOU CREIXEMENT URBÀ DE S'EIXAMPLE: LA URBANITZACIÓ DE S'ALAMERA

A finals del segle XIX, ja no quedava cap espai lliure dins la zona de la Marina i el Poble Nou, per poder-hi aixecar cases, de manera que l'any 1885

Passeig de s'Alamera. Foto: Viñets. Anys 40

s'enderrocà la segona estacada que delimitava el camp de la ciutat i transcorria per l'actual carrer Comte de Rosselló. Poc després, la construcció del teatre Pereira, que fou inaugurat l'any 1898, marcà l'inici del creixement urbà de l'Eixample, que continuà amb la urbanització de la zona sud del passeig de s'Alamera. L'arquitecte de la província, Josep Alomar Bosch, va presentar el projecte d'urbanització el mes de juny de 1912. Després d'haver estat exposat durant un mes al públic, i no haver-se presentat reclamacions, el ple de l'Ajuntament d'Eivissa aprovà urbanitzar la part compresa entre el passeig i la murada, així com posar nom als carrers d'aquesta nova barriada: de Vicente Cuervo, de Gaietà Soler, del Congrés Agrícola (actualment carrer de Pere Sala), d'Avicenna, de Carles III, d'Abel Matutes i de Jaume I. Així, sortiren a subhasta pública quaranta-dos solars edificables que oscil·laven entre els 165 i els 277 metres quadrats, i s'establiren les condicions tècniques necessàries per a la construcció dels edificis. Per quedar massa dins la població, l'Ajuntament traslladà a la zona des Pratet l'edifici fermador de cavalls que estava entre el teatre Pereira i la murada. Igualment fou necessari l'enderroc dels corrals que hi havia a la zona, llevar alguns arbres i tombar un quiosc que havia construït Joan Escandell Tur l'any 1894. Els propietaris del cinema Serra també traslladaren la barraca destinada a cinema, aixecada dalt un tros a

subhastar, a l'altra caire del passeig. Segons les condicions tècniques, les parets exteriors havien de ser de maçoneria o de carreus, i s'establí una alçada per als edificis de 10,5 metres. L'ornamentació i la decoració de les façanes havia d'estar en concordança amb la via pública on estaven situades. El termini de les obres exteriors era de dos anys a partir del lliurament del solar,

llevat que causes de força major ho impedissin, com la manca d'obrers o de materials, i que l'Ajuntament reconegués aquestes causes com a tal. Tots els edificis havien de disposar del terrat suficient per permetre assecar la roba de tots els veïns, i totes les cases havien de tenir instal·lats uns excusats anomenats water closets. Degut a les dificultats a l'hora de vendre tots els solars, l'any 1916 es disminuí el preu de sortida, i s'autoritza que, a partir del solar número 18 en endavant, es pogués construir només planta baixa i pis, sense arribar a l'alçada estipulada en un principi de 10,5 metres. Els primers adjudicataris foren Abel Matutes Torres, Marià Marí Torres, Lluís Tur Palau, Joan Tur Palau, Narcís Puget Viñas i Vicent Pereira.

Ana Colomar

VIVA LA PEPA!

Enguany commemorarem amb diversos actes públics el dos-cents aniversari de la promulgació de la primera Constitució Espanyola: la de Cadis. El singular procés d'elaboració de la Carta Magna (1811-1812) juntament amb els episodis de la Guerra del Francès (1807-1813) constitueixen una de les fites més importants de la Història d'Espanya. Com corresponia al seu temps la nova Constitució deslindava els poders legislatiu,

executiu i judicial, i proclamava la sobirania del poble, representat per les Corts, per sobre de l'absolutisme monàrquic llavors vigent. Entre els diputats de les Corts de Cadis, autors del projecte innovador, s'hi trobava l'eivissenc Josep Ribas Ribas, "Cap de Puig" mossènyer de Sant Josep i fill il·lustre del municipi.

Joan Prats

VICENTE FERRAZ NAVARRO

Aquest brigadier del cos d'Enginyers militars que va néixer a Eivissa l'any 1762 és, tal vegada, un dels més desconeguts paisans nostres. El seu cas és semblant al del també militar Joaquin Vara de Rey y Rubio, tot i que aquest últim per raons ben sabudes és especialment conegut. Es tracta d'un personatge fill d'un funcionari, en aquest cas d'un administrador de les salines destinat a la nostra illa, i que, en haver marxat amb la seua família, mai més no va tornar. Però era eivissenc de naixement i per aquesta raó se'n va ocupar l'historiador Josep Clapés. Va ingressar a l'acadèmia militar de Barcelona on va estudiar quatre anys i després al cos d'enginyers amb la graduació de subtinent delineant. Va projectar alguns edificis i també es va dedicar a la docència a l'acadèmia de Guadalajara, però la seua aportació més important a la professió va ser sense dubte el llibre publicat quan era tinent coronel: *Tratado de castrametación, o arte de campar, dispuesto para el uso de las reales escuelas militares, del cargo del Real Cuerpo de Ingenieros*. Madrid, impremta reial de Pedro Pereyra, impresor de Càmera de S.M. any de 1800. Segons l'Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera el llibre consta de 479 pàgines i es divideix en tres parts: la primera explica la disposició general i el traçat d'un campament militar de l'època, la segona l'elecció dels terrenys, amb precaucions sobre la seguretat i salubritat, i la tercera és una descripció del país. Conté un apèndix de vint làmines amb exemples de dibuixos a ploma de plànols militars, amb una taula de

signes convencionals sobre el tema. Aquest llibre va ser de text oficial a les escoles militars.

Segons Jesús Cantera Montenegro, de la Universitat Complutense, en un article publicat a *Cuadernos de Historia Moderna. Anejos*, 2010, IX, pp 147-165: *La otra guerra: la lucha por la subsistencia. Acuartelamiento, vestuario y alimentación durante la Guerra de la Independencia*, en el qual s'esmenta en nombroses ocasions el llibre de Ferraz a propòsit del tema de la salubritat i les malalties pròpies dels campaments militars de la seua època, i concretament de les grans concentracions de tropes a l'aire lliure es fa ressò d'alguns fragments de l'obra de Ferraz, com quan diu que: *La experiencia demuestra que aun en las campañas más activas y sangrientas parece incomparablemente mayor número de hombres por las enfermedades que por los combates; y así es de la mayor importancia el no descuidar ninguno de los medios que puedan contribuir a evitarlas (...)* Si agua llegara a faltar solamente por quarenta y ocho horas, perecería casi todo el ejército: de que hay muchos ejemplos en la historia. La imposibilidad de cocer los alimentos sin leña hace que su falta o mucha distancia sea fatal en el ejército. També proposa els models de tenda de campanya més idonis per a les tropes, i diu que el l'importantíssim concepte de salut en el soldat ve dels romans i del món antic, ja que ells havien dedicat una atenció prioritària a la precaució de les malalties pròpies de les grans concentracions de tropes, mentre que en els temps moderns (principis del segle XIX) s'havien invertit els termes, ja que de la prevenció s'havia passat a l'atenció als que ja havien caigut malalts, cosa que no sembla ser el més correcte. Una de les idees que proposa Ferraz és la de que es pugui disposar a cada tenda d'una màrfega, així s'evitarien els efectes perniciosos del fred i la humitat quan els soldats es veuen obligats a dormir directament a terra protegits per una capa que, a més, mai n'hi ha prou per tots, o directament sobre la palla estesa al terra.

De la vida militar d'aquest oficial se sap que en la Guerra de la Independència va comandar els seus alumnes per anar en defensa de Saragossa. Morí a València el 1825.

Ana Colomar

UN NUEVO AMULETO DEL DIOS BES PROCEDENTE DE IBIZA

existente en una colección particular

Francisca Velázquez, María José López-Grande,
Jordi H. Fernández y Ana Mezquida

Grupo de Investigación “Ibiza Púnica (F-073 UAM)”

RESUMEN: En el presente artículo damos a conocer un amuleto inédito del dios Bes procedente de Ibiza, existente en una colección particular. Si bien cualquier amuleto localizado en la isla es importante por la información que puede aportar al conocimiento del período fenicio-púnico de la misma, consideramos que el estudio de este ejemplar, por sus peculiares características técnicas e iconográficas, resulta de especial interés al ofrecer nuevos datos que contribuyen a sustentar la hipótesis de la especial vinculación del dios con Ibiza.

SUMMARY: The aim of this article is to present a hitherto unpublished Bes amulet found in Ibiza belonging to a private collection. Although any amulet from this island is important in itself due to the information related to its Phoenician-Punic period, the iconographic features and technological peculiarities of this particular one are of especial interest as they shed new light on the suggested links between the god Bes and Ibiza.

El Dios egipcio Bes, como hemos visto en publicaciones anteriores (Velázquez, 2007, 2008: 5-16), tiene una particular relación con Ibiza; así, aunque la conexión de su teónimo con el nombre de la isla sigue sin estar completamente comprobada, el significativo número de ejemplares en los que el dios está representado: terracotas, escarabeos, amuletos, ponderal y especialmente monedas, nos ha llevado a considerar en nuestra investigación una especial conexión de este dios con los habitantes de la isla en época púnica.

Tres han sido los principales testimonios aportados:

- La elección de la imagen del dios como tipo principal en las monedas emitidas en la ceca de *Ibosim*.
- La presencia de terracotas del dios cuya elaboración en talleres de la isla ha sido comprobada.
- La alta calidad técnica y artística de algunos de los amuletos de tipología egipcia de Bes, así

como la presencia de ejemplares mostrando al dios en una peculiar iconografía que difiere de los modelos egipcios. Algunos de estos últimos, especialmente los manufacturados en hueso, podrían haber sido producidos en la isla, evidenciando la adaptación de este dios a la mentalidad de la zona, hecho que parece no haber tenido lugar con ninguna otra de las divinidades egipcias.

Entre estos amuletos que acabamos de mencionar, cuyas características iconográficas les distinguen claramente de los tipos genuinamente egipcios, y que tienen el hueso como material de elaboración, se inscribe el ejemplar que presentamos en este artículo.

El amuleto forma parte actualmente de una colección particular¹ cuyas piezas, por la identidad

¹ Agradecemos al propietario de esta colección el darnos a conocer este ejemplar, así como todas las facilidades obtenidas para su estudio y publicación.

Figura 1. Amuleto de Bes procedente de Ibiza. Colección particular (Foto: Ana Mezquida)

de su poseedor originario, posiblemente fueran halladas en la necrópolis del *puig des Molins*, si bien no conocemos con seguridad su procedencia exacta y, en consecuencia, carecemos de cualquier dato que nos aporte información sobre su contexto.

Se trata de una pequeña pieza elaborada en hueso pulido sin que actualmente presente restos de vidriado, con unas medidas de 2,24 cm de alto, 0,9 cm de ancho y 0,7 cm de profundidad. Su estado de conservación es bueno, aunque presenta algún desgaste en su parte anterior (López-Grande *et alii*, e. p.: n° 19) (Fig. 1).

En este amuleto de bulto redondo se representa sobre un pedestal al dios Bes de forma esquemática y desproporcionada, adquiriendo la cabeza un tamaño excesivo en relación al resto del cuerpo. El rostro está indicado a partir de un triángulo equilátero, de base muy estrecha, inciso en el centro de la forma rectangular que simula la cabeza del dios. El ángulo superior de dicho triángulo alcanza la base de una cornisa baja sobre la que se alza el penacho que conforma el tocado, en el que se distinguen con claridad cuatro plumas, si bien la intención inicial del artesano quizá fuera representar cinco. A ambos lados del triángulo central inciso quedan definidos dos espacios aproximadamente simétricos equivalentes a sendos lados del rostro del dios separados por la nariz, cuyo lugar está ocupado por la incisión del triángulo. Sobre estos espacios parecen poder apreciarse los ojos, indicados mediante tenues abrasiones hoy casi in-

apreciables. La base del triángulo central se apoya sobre otra fuerte incisión que simula la amplia boca abierta del dios, de la que surge su lengua representada mediante otro triángulo equilátero, en este caso tallado y con la base invertida, a cuyos lados, dos espacios también tallados simulan ambas zonas de la mandíbula.

El dios carece de cuello, disponiéndose los brazos pegados al cuerpo a la altura de la parte superior del torso, el cual aparece cubierto por líneas incisas paralelas formando triángulos, probablemente representando la barba, cuya terminación queda interrumpida por una hendidura que a la altura de la cintura divide el cuerpo en dos, eliminando también la presencia de los antebrazos y manos del dios, aparentemente doblados sobre la cintura. En el segmento inferior que delimita esta hendidura, el abdomen del dios parece estar cubierto con un corto faldellín del que sobresalen las piernas curvadas y cortas.

La espalda del amuleto a pesar de su esquematismo tiene una realización más perfeccionada; debajo de la corona que porta Bes, en este lado posterior claramente de cuatro plumas, se representa la silueta de su melena acabada en pico, sin que en su interior estén representados los cabellos. La espalda del dios aparece dividida por una incisión vertical que sugiere la columna vertebral y resalta la presencia de las escápulas, mientras los brazos se encuentran pegados al cuerpo, desapareciendo a la altura de la cintura, marcada por la aparición del corto faldellín que deja ver las piernas del dios, juntas y rectas, al contrario de como aparecían en la parte anterior.

En la base de la corona una perforación transversal sirve para la suspensión del amuleto.

Del análisis de las interesantes características tipológicas de este amuleto pueden desprenderse algunas consideraciones:

En primer lugar hay que reseñar que todos los datos iconográficos apuntan a la procedencia no egipcia del ejemplar. Efectivamente, a pesar de que cuenta con características intrínsecas que se corresponden con la tipología egipcia de Bes: el aparente aspecto barbado, la terminación en pico de la melena sobre la espalda, el gesto de mostrar la lengua y, fundamentalmente, la presencia de la habitual corona de plumas, la realización de la

Figura 2. Placa representando a Bes procedente de Egipto (Reino Nuevo). Leiden, Rijksmuseum van Oudheden 018353.3 (Foto Museo de Leiden)

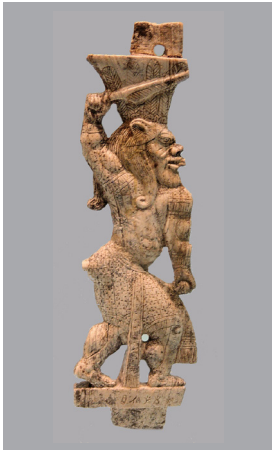

Figura 3. Plaquita de marfil representando al dios Bes procedente de Kition (Chipre). (Karageorghis, 1976: Fig. 76)

Figura 4. Escarabeo de Bes flanqueado por aves y leones procedente de Biblos. Londres, BM 103300 (Boardman, 2003: tipo 22/X43)

pieza cuenta con una estética muy diferente a la aportada por los amuletos egipcios del dios, presentando rasgos que, como veremos a continuación, pueden ser indicio de su elaboración púnica al localizarse en ejemplares cuyo origen en este ámbito no admite discusión, por ejemplo las monedas ebusitanas.

A esta estética general hay que añadir otros tres factores que confirmarían esta adscripción ibicenca.

El primero en importancia es que el dios aparece “vestido” con una especie de corto faldellín que le cubre desde la cintura hasta la parte alta de los muslos. Se trata de una característica iconográfica que no está presente en los modelos contemporáneos egipcios, y que, por el contrario, distingue claramente la tipología que Bes ostenta en algunas piezas cuya procedencia del ámbito fenicio-púnico está comprobada.

Un atuendo similar, según nuestras investigaciones, es propio de Bes en Egipto en la D. XVIII (Fig. 2), pudiendo también observarse su presencia en representaciones contemporáneas del dios en la zona próximo oriental, como las existentes en placas de marfil procedentes de Meggido (Decamps de Mertzendorf, 1954: Lám. XXXV, 313 a) y Kition (Karageorghis, 1976: Fig. 76) (Fig. 3). La representación de Bes vestido, aunque relegada ya en los ejemplares egipcios datados en el Tercer Período Intermedio, continúa su existencia en algunas producciones del dios elaboradas en la zona fenicia levantina (Mallowan, 1966 I: n° 361; Boardman, 2003: tipo 22/X43) (Fig. 4), teniendo continuidad en ejemplares localizados en el ámbito fenicio-púnico del Mediterráneo centro-occidental, fundamentalmente en algunas estatuas y terracotas (Moscati, dir., 1988: 288, 289, 332) (Fig. 5), escarabeos (Moscati, dir., 1988: 399) y amuletos (Acquaro, 1977: Lám. XXXIV, n° 851; Fernández y Padró, 1986: núms. 65, 66; Barnett y Mendleson, 1987: núm. 21/29) (Fig. 6) de esta procedencia, contando Ibiza en exclusividad con la representación del dios vestido con un faldellín, cuya tipología es claramente similar a la del amuleto analizado, en uno de los tipos iconográficos incluidos en las emisiones de su ceca (Campo, 1976: Láms. II-V) (Fig. 7).

El segundo factor que confirmaría el origen no egipcio del ejemplar presentado en este artículo es la materia prima en la que está elaborado; efectivamente, hemos comprobado que los amuletos contemporáneos de Bes localizados en Egipto están mayoritariamente realizados en fayenza, sin que el hueso sea un material utilizado. Igualmente, en el ámbito fenicio-púnico los amuletos de Bes que presentan una iconografía claramente egipcia están realizados en fayenza, como puede comprobarse en los ejemplares procedentes del Mediterráneo centro-occidental, entre ellos los hallados en Ibiza, donde se han localizado dieciséis amuletos de este material, algunos de los cuales, por sus características técnicas y la existencia de paralelos egipcios muy similares, podrían haber sido elaborados en Egipto (Velázquez, 2007: Lám. XXXII, Figs. 1, 3, Lám. XL, 1 y Lám. XLIII,1).

Figura 5. Estatua del dios Bes procedente de Cagliari (Cerdeña). (Moscati, dir., 1988: 288)

Figura 6. Amuleto de Bes proveniente de la necrópolis de Tharros (Cerdeña). Londres, BM 133823 (Barnett y Mendleson (eds.), 1987: núm. 21/29)

Figura 7. Tipo iconográfico de Bes representado en una moneda de la ceca de Ibsim. (Foto MAEF)

Sin embargo, los ejemplares del dios cuya estética es claramente púnica, parecen haber sido producidos en materiales distintos de la fayenza, fundamentalmente piedra (Acquaro, 1977: núms. 849-851; Barnett y Mendleson, eds., 1987: núm. 21/29; Fernández y Padró, 1986: núms. 65, 66, Lám. V; Velázquez, 2007: Lám. XXXIX, 1-3) o hueso, como es el caso del amuleto objeto de este análisis.

El hueso es una materia prima que en principio podría ser considerada de inferior categoría en comparación con la fayenza y el vidrio; sin duda se trata de un material más menos costoso y asequible, cuya transformación sólo necesita un adiestramiento, no demasiado cualificado, en contraposición a las técnicas más complejas necesarias para la elaboración de los materiales vítreos, que requieren además de unos conocimientos específicos, cierta inversión en instalaciones.

Sin embargo, no consideramos que este supuesto menor coste del hueso mermara en su contexto original la categoría de los amuletos en él trabajados. De hecho, no se detecta que la finalidad de su uso fuera abaratar los costes de los ejemplares elaborados en este material con el fin de su mayor divulgación, aspecto lejos de confirmarse por su inferior número, ni tampoco facilitar su acceso a un grupo de población menos favorecido, puesto que se constata su presencia en los mismos contextos que amuletos confeccionados con otros materiales de tecnología más elaborada y costosa. Por tanto, puede plantearse la posibilidad de que el hueso no fuera usado en los amuletos por su condición de material de menor coste, sino por otros motivos, entre los que parece primar la realización expresa de tipologías específicas de carácter autóctono, hecho que vendría confirmado por la prácticamente ausencia de amuletos de tipo egipcio realizados en hueso (Fernández *et alii*, 2009: 18).

Dentro de este conjunto de amuletos de hueso que poseen características no egipcias se inscriben ejemplares de Bes, en los que el dios puede aparecer de cuerpo entero o ser sólo representado su rostro. Entre los primeros, con anterioridad al conocimiento de este nuevo ejemplar, ya habíamos documentado en el ámbito del Mediterráneo centro-occidental otros amuletos de este material, como el localizado en la necrópolis de Tharros (Barreca, 1988: Fig. 229, 5), o uno de contexto desconocido procedente de Ibiza (Gamer-Wallert, 1978: Lám. 38, e; Velázquez, 2007: Lám. XLIII, 3) (Fig. 8). Este amuleto ibicenco por su tipología se encuentra incluido, junto con el amuleto objeto de este artículo, en el subtipo iconográfico 1.1.1.5. Bes de “tipo fenicio”, en el nuevo estudio realizado por nosotros sobre los amuletos procedentes de Ibiza (López Grande *et alii*, e.p.: nº 18). Ambos ejemplares del dios, aunque no presentan idéntica iconografía, son claramente no egipcios.

A la presencia de estos amuletos de cuerpo entero de Bes tallados en hueso, se une el hallazgo de placas recortadas en este mismo material representando solamente el rostro del dios, con unas características que permiten también incluirlas dentro de los amuletos púnicos; estos ejemplares son conocidos en la actualidad ex-

Figura 8. Amuleto de Bes elaborado en hueso procedente de Ibiza. (Gamer-Wallert, 1978: Lám. 38 e)

Figura 9. Placa recortada representando el rostro del dios Bes procedente de Ibiza. Barcelona, MAC 8846 (Foto cortesía MAC)

Figura 10. Terracota de Bes procedente de Cagliari (Cerdeña). (Moscati, dir., 1988: 332)

clusivamente a partir de piezas procedentes de Ibiza (Fernández *et alii*, 2009: 197-199, tipo 13) (Fig. 9), donde se han localizado varios amuletos muy semejantes entre sí, sugiriendo esta similitud su pertenencia a un mismo taller que pudiera haber estado ubicado en la isla.

Un tercer factor, que podría ser añadido para consolidar la adscripción no egipcia del amuleto de Bes analizado, es la posición de los brazos; a pesar de que la extraña hendidura existente en la parte delantera del ejemplar, a la altura de su cintura, impide confirmar totalmente la posición de los antebrazos, la disposición del resto de la anatomía del dios sugiere que éstos estarían doblados a esa altura, con las manos colocadas sobre la cintura. Se trata de una posición propia de la iconografía levantina de Bes, como podemos comprobar en estatuillas procedentes de Nimrud (Mallowan, 1966 I: n° 361) o Kharayeb (Kaoukabani, 1973: 41-60, Lám. IX, 1), y también en escarabeos de esta zona (Boardman, 2003: tipo 22/X43) (véase Fig. 4), estando presente igualmente en las estatuas y terracotas chipriotas, así como en la glíptica de esta misma procedencia (Wilson, 1975: 77-103).

Esta característica pose tiene continuidad en representaciones del dios provenientes de yacimientos del Mediterráneo centro-occidental; así representaciones de Bes en terracotas, placas y moldes para reproducirlas, localizadas en Cerdeña (Moscati, dir., 1988: 332) (Fig. 10), Cartago (Gauckler, 1915: Lám. CCXXX) e Ibiza (Velázquez, 2007: Láms. XLIV, XLV, XLVI, 1) (Fig. 11), muestran al dios en esta postura, ya sea portando o no serpientes en sus manos. Igualmente queda reflejada esta disposición en los escarabeos púnicos de jaspe verde (Moscati, dir., 1988: 399), y en algunos amuletos que, por lo general, cuentan con algunas otras características que señalan su elaboración en este ámbito cultural (Barnett y Mendleson, 1987: n° 21/29; Fernández y Padró, 1986: n° 66; Velázquez, 2007: Lám. XXXIX, 3) (véase Fig. 6 y Fig. 12).

Como resultado de los tres factores enumerados, consideramos comprobado que las peculiares características iconográficas y de material de elaboración que presenta el amuleto de Bes analizado, tienen su justificación en el ámbito púnico, pero dentro de éste ¿cuál pudo haber sido el lugar de su elaboración? La respuesta a este interrogante es muy difícil de argumentar con la información existente, sobre todo debido a la falta de publicación de los ejemplares hallados en Cartago.

No obstante, a partir de la documentación actual estimamos que puede proponerse un origen ebusitano para este ejemplar, que habría sido elaborado en un taller de amuletos púnicos de hueso ubicado en la isla, cuya existencia ya hemos sugerido anteriormente, como consecuencia de los resultados obtenidos en el análisis de los ejemplares de este material procedentes de Ibiza, realizado con motivo de su catalogación y estudio (Fernández *et alii*, 2009: 231).

Las razones que apuntábamos en esta publicación, se ven sin duda acrecentadas por la aparición de este ejemplar, que refuerza la teoría del uso del hueso en amuletos con iconografía púnica, así como la

Figura 11. Molde de terracota con representación de Bes procedente de Ibiza. MAEF. (Foto MAEF)

Figura 12. Amuleto del dios Bes procedente de Ibiza. Madrid, MAN 1923/60/2146 (Foto cortesía MAN)

posible elaboración en Ibiza de, al menos, algunos de estos tipos iconográficos, entre los que se encontrarían los amuletos del dios Bes, tanto de cuerpo entero como representando sólo su rostro.

En cuanto a la cronología de este ejemplar, al no contar, como ya hemos hecho referencia, con información acerca de su contexto, no es posible ofrecer ningún dato concreto, sólo señalar que todos los testimonios apuntan a una fecha tardía para la producción de la serie de amuletos de hueso localizados en la isla, entre los que este nuevo hallazgo estaría incluido, puesto que los datos aportados por los escasos ejemplares que poseen contextos susceptibles de ser analizados, muestran una cronología que se extiende desde el siglo IV, hasta incluso el II a. C. (Fernández *et alii*, 2009: 211-215).

Por último, la aparición de este ejemplar de Bes realizado en hueso y con una iconografía no egipcia, ratificaría el trato diferenciado otorgado al dios en el ámbito púnico, y más concretamente en Ibiza, donde la elaboración de amuletos de hueso del dios mostrando su adaptación a una tipología púnica, es un hecho excepcional dentro de las deidades egipcias, confirmando así que los ebusitanos sentirían una especial vinculación con este dios, teniendo la necesidad de abastecerse de amuletos que le representarían, de parámetros diferentes a otras divinidades.

BIBLIOGRAFÍA

- ACQUARO, E. (1977): *Amuleti Egiziani ed Egittizanti del Museo Nazionale di Cagliari*. Collezione di Studi Fenici 10. Roma.
- BARNETT, R. D. y MENDLESON, C. (eds.) (1987): *Tharros, a Catalogue of Material in the British Museum from Phoenician and other tombs of Tharros, Sardinia*. British Museum. Londres.
- BARRECA, F. (1988): *La civiltà fenicio-punica in Sardegna*. Studi e Monumenti 3. Sardegna Archeologica. Sassari.
- BOARDMAN, J. (2003). *Classical Phoenician Scarabs*. BAR International Series 1190. Archaeopress. Londres.
- CAMPO, M. (1976): *Las monedas de Ebusus*. Barcelona.
- DECAMPS DE MERTZENFELD, C. (1954): *Inventaire commenté des ivoires phéniciens et apparentés découverts dans le Proche-orient*. Boccard. Paris.
- FERNÁNDEZ, J. H. y PADRÓ, J. (1986): *Amuletos de tipo egipcio del Museo Arqueológico de Ibiza*. (Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera 16). Eivissa.
- FERNÁNDEZ, J. H. *et alii* (2009): *Amuletos púnicos de hueso hallados en Ibiza*. (Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera 62). Eivissa.
- GAMER-WALLERT, I. (1978): *Ägyptische und ägyptisierende Funde von der Iberischen Halbinsel*. (Tübinger Atlas des Vorderen Oriens, Reihe B, N° 21). Reichert. Wiesbaden.
- GAUCKLER, P. (1915): *Nécropoles puniques de Carthage*. 2 Vols. A. Picard. Paris.
- KAOUKABANI, A. (1973): "Rapport préliminaire sur les fouilles de Kharayeb, 1969-1970". *Bulletin du Musée de Beyrouth* 25, pp. 41-60.
- KARAGEORGHIS, V. (1976): "Chronique des fouilles à Chypre en 1975". *Bulletin de Correspondance Hellénique* 100, pp. 839-906.
- LÓPEZ-GRANDE *et alii* (e.p.): *Amuletos de iconografía egipcia procedentes de Ibiza*. (Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera). Eivissa.
- MALLOWAN, M. E. L. (1966): *Nimrud and its Remains I-II*. The University Press. Londres.
- MOSCATI, S. (dir.) (1988): *I Fenici*. Bompiani. Milán.
- VELÁZQUEZ, F. (2007): *El Dios Bes: De Egipto a Ibiza*. (Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera 60). Eivissa.
- VELÁZQUEZ, F. (2008): "Reseña sobre la presencia del Dios Bes en Ibiza". *Fites* 8, pp. 5-16.
- WILSON, V. (1975): "The Iconography of Bes with particular reference to the Cypriot evidence". *Levant* 7, pp. 77-103.

NOVES MONEDES D'AYBOŠIM

DEL GRUP XVII TROBADES A L'ILLA D'EIVISSA

algunes consideracions sobre l'encunyació de plata ebusitana durant la segona guerra púnica¹

Benjamí Costa Ribas

Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera

A José Cano Padilla (1917-2011), *in memoriam*.

Sit tibi terra levis

RESUMEN: Presentamos aquí una nueva moneda de plata púnico-ebusitana del grupo XVII de M. Campo, hallada en sa Cala de Sant Vicent (Sant Joan de Labritja), junto a otras dos piezas análogas previamente ingresadas en el MAEF, también procedentes de la isla de Ibiza, pero todavía inéditas. La publicación de estas tres piezas nos da pie para hacer algunas consideraciones sobre las características y difusión de las monedas de este grupo, así como una valoración de su importancia, en el marco de las finanzas del ejército cartaginés en Iberia, durante la Segunda Guerra Púnica.

SUMMARY: *In this paper, we present a new silver Punic-Ebusitan coin, classified in the 17th Group of M. Campo. It was found in sa Cala de Sant Vicent (Municipality of Sant Joan de Labritja), on the North-eastern part of the island. It is published here together with other two analogous coins, also found in Ibiza and previously deposited in the Archaeological Museum, but still unpublished. The publication here of these three pieces, allows us to make some general remarks about the characteristics and diffusion of this group of Ebusitan coins; but also an assessment of its importance in the financial context of the Carthaginian Army in Iberia, during the years of the Second Punic War.*

1. INTRODUCCIÓ

L'any 1976, quan estudiàvem COU i aspiràvem a iniciar estudis d'arqueologia a Barcelona en el curs següent, per mitjà d'una companya de classe –Sra. Teresa Cano Marí– tinguérem coneixement de que el seu pare havia trobat, prop de la seva casa a sa Cala de Sant Vicent, una moneda antiga d'argent. Per la descripció que ens feia, pareixia tractar-se d'una encunyació punicoebusitana, perquè la imatge que ens descrivia semblava coincidir amb la del déu Bes. La nostra juvenesa i manca d'una formació específica, aleshores no ens permeteren valorar la veritable importància

de la troballa. Després, en marxar a realitzar els estudis universitaris fora de l'illa i altres eventualitats diverses, ens feren perdre la pista d'aquella peça durant dècades.

Però trenta anys després, el setembre de 2006, una concatenació d'esdeveniments i circumstàncies totalment inesperats, ens conduïren per casualitat a tenir un coneixement, aquesta vegada directe, d'aquella moneda. Tan aviat com ens va ser mostrada, reconeguérem immediatament una peça ebusitana del grup XVII de la classificació establerta per Marta Campo, la principal estudiosa

1. Volem manifestar el nostre agraïment a la Sra. Teresa Cano, per tota la seva col·laboració per a la redacció d'aquest article. També a Jordi H. Fernández, director del MAEF, per l'autorització i les facilitats per publicar les tres monedes ingressades en el museu. Les fotografies de les peces del MAEF són d'Helena Jiménez i d'Andrés Chastel (arxiu MAEF).

de la moneda d'*Ebusus*. Temps després, ens va ser permès estudiar-la, mercès a la generositat del seu propietari, el senyor José Cano Padilla, i de la seva filla, que ens hi va aplanar el camí.

Des de la seva troballa i fins al final de la seva vida, el senyor José Cano havia conservat aquesta peça amb tota cura, com un petit tresor que l'omplia d'orgull haver descobert. També s'ha de dir que mai no la va tenir oculta per a si mateix; ben al contrari, el senyor Cano havia estat sempre obert a mostrar-la als investigadors (de fet, tenim notícia que un col·lega la va veure i fotografiar un grapat d'anys abans que nosaltres). Cal afegir que, uns cinc anys abans de la seva mort, va manifestar a la seva família la seva voluntat de que, després del seu traspàs, la moneda fos lliurada al Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera (MAEF), per tal de que formés part del patrimoni comú de tots els eivissencs. Així, després de la seva defunció en octubre de 2011, el 24 de setembre de 2012, la senyora Teresa Cano ha fet lliurament de la moneda al Museu Arqueològic.

Amb la incorporació de la peça de sa Cala, el MAEF ara posseeix tres monedes del grup XVII (*vide infra* 2). Resulta evident que per a les seves col·leccions numismàtiques, constitueix un fet rellevant ingressar una tercera moneda d'un grup que va ser encunyat a Eivissa, però que va circular molt poc a l'illa, malgrat estar present a una bona part de tresors monetaris de finals de la Segona Guerra Púnica a terres peninsulars (*vide infra* 5.1.). És un fet prou important si tenim en compte que en tot el món hi ha una vuitantena de monedes del grup XVII conegudes, si bé almenys una vintena encara no han estat degudament publicades.

En el seu estudi de 1976, Marta Campo publicava un total de 42 monedes del grup XVII. Eren totes les conegudes des de final segle XIX fins aquell any.

Posteriorment, els germans Antonio i Juan Planas Palau, juntament amb Ángel Martín Mañanes, en el seu estudi de la moneda punicoebusitana publicat l'any 1989, en donaren a conèixer dues peces inèdites trobades pel darrer, una a Sant Jordi (001) i l'altra a Sant Rafel (003), a més d'una altra (002) que podria correspondre a una de les publicades per M. Campo (MC 32). En aquesta publicació,

però, només il·lustren la imatge d'aquesta i de la peça de Sant Jordi; la de Sant Rafel podria ser la que apareix en una fotografia, només de l'anvers, a l'estudi que A. Planas i A. Martín dedicaren el 1995 a les iconografies del déu Bes en la moneda ebusitana (Pla 3).

L'any 1991, Ángel Martín feu donació d'una altra peça inèdita al MAEF, recentment trobada a les rodalies d'Eivissa (*vide infra* 2.2.).

L'any 1994, Marta Campo, en el catàleg de l'exposició organitzada per "sa Nostra" que es va celebrar a Palma aquell any, incorporant la col·lecció recent adquirida a Antonio Planas, a més de les dues monedes prèviament donades a conèixer per aquell i els seus coautors -a les que ja ens hem referit abans-, publicava també tres peces inèdites de la col·lecció d'aqueixa entitat d'estalvis, classificades com a XVII-34 (S.N. 102.202), XVII-45 (S.N.102.204) i XVII-48 (SN.102.203). Sembla que aquestes tres monedes foren adquirides per l'entitat en una subhasta a Suïssa d'una col·lecció numismàtica procedent de Catalunya.

L'any 1999, Andrés Chastel va fer donació al MAEF d'una nova peça, trobada a Eivissa, procedent del comerç numismàtic (*vide infra* 2.3.).

El 2012 ingressa al MAEF la moneda trobada per José Cano a sa Cala (*vide infra* 2.1.).

També noves troballes de tresors monetals, d'ençà 1976, han fornit algunes peces noves:

- Un exemplar d'un tresoret trobat probablement a Andalusia, conegut com "del Brettí".
- Un exemplar incomplet del tresoret de Monhorte (Cuenca).
- Un exemplar del tresoret de Coll del Moro de Gandesa (Tarragona).
- Dos exemplars del tresoret de la zona Ebre-Segre.
- Devers una dotzena d'exemplars, que mai no han estat publicats en detall, del tresor anomenat X4 trobat a l'àrea de Cuenca-Ciudad Real
- 8 exemplars del tresoret trobat a Tànger.

D'altra part, en els catàlegs de subhastes numismàtiques i en pàgines de col·leccionistes a la xarxa, que hem tingut ocasió de consultar als darrers mesos, hem identificat altres set exemplars inèdits. Segons les dades que hem pogut deduir, deu haver

també una trentena o més de peces en col·leccions privades, que encara no han sortit a la llum.

Monedes del grup XVII, a més d'Eivissa, es troben conservades a museus i col·leccions de Madrid, Cuenca, Barcelona, Perpinyà, París, Oxford, Viena, Berlín, Copenhague i Leningrad.

2. LES MONEDES DEL GRUP XVII DEL MAEF

En numismàtica la publicació de noves peces és important per aquelles emissions de les que no se'n coneixen un gran nombre d'exemplars, com és ara el grup XVII. Si hom repassa la bibliografia científica sobre la moneda punicoebusitana,

de seguida crida l'atenció l'escassetat de troballes d'aquestes monedes de plata a la pròpia illa d'Eivissa. Es planteja, doncs, que aquestes monedes foren encunyades a l'illa, però estaven fonamentalment destinades a circular fora d'ella. Fins ara només coneixíem publicat un exemplar procedent del tresoret de Xarraca, avui desaparegut, més les altres dues peces donades a conèixer per A. Planas, J. Planas i A. Martín. Per això ens hem decidit a publicar la nova moneda de sa Cala juntament amb les altres dues prèviament ingressades al MAEF, atès que totes tres son inèdites. D'aquesta manera es multiplica per dos el número de monedes conegudes d'aquest grup XVII trobades a l'illa.

Figura 1. Fotografia aèria de la vall de sa Cala. El quadrat indica el lloc de troballa de la moneda

Figura 2. Sínia d'en Català. La moneda fou trobada en rebaixar el terreny per aixecar la construcció que es veu darrera la sínia

2.1. La moneda trobada a sa Cala per José Cano

La primera moneda que aquí presentem fou trobada cap a l'any 1966 pel senyor José Cano Padilla. Aquesta, com s'ha dit abans, ha ingressat al MAEF el passat setembre amb el número d'inventari 21836.

No era la primera troballa arqueològica que feia el senyor Cano: l'any 1956 havia col·laborat en l'excavació d'un hipogeu descobert a can Pere, dirigida per José M^a. Mañá de Angulo, sent el descobridor d'un amulet zoomòrfic molt estilitzat amb aspecte d'elefant, però que en opinió de J. H. Fernández, qui al 1980 va fer un estudi del conjunt de materials trobats en aquella sepultura, en realitat correspon a una truja, animal que representa la deessa egípcia Nut.

La moneda va aparèixer quan el senyor Cano estava ajudant a desbrossar el terreny per a la construcció d'uns corrals, al costat de la sínia d'en Català, a la vall de sa Cala, a la marge dreta del torrent i uns 400 m terra endins respecte a la platja (Figura 1). Sobtadament, en un dels munts de la terra extreta, un objecte rodó va cridar la seva atenció i, en recollir-lo, va adonar-se que era una moneda antiga.

Hem revisat acuradament el lloc de la descoberta (Figura 2). L'indret està fortament antropitzat, amb el curs del torrent modificat per la construcció d'un camí modern asfal-

Figura 3. Moneda ebusitana del grup XVII, trobada per José Cano a sa Cala (MAEF 21386), x 2,5 vegades

tat, i la vessant posterior esglaonada amb modernes feixes de conreu, tant a dalt com a baix del camí antic que passa per darrera la sínia. En qualsevol cas, podem afirmar que ni al voltant de l'antiga sínia, ni en les proximitats, no hi ha ni fragments de ceràmica, ni pedres treballades, ni restes de murs, ni cap altra resta visible de qualsevol casta, que permetin plantejar l'existència al lloc d'un jaciment arqueològic. Sembla, per tant, que es tractaria d'una troballa aïllada, tal vegada fruit d'una pèrdua accidental de la moneda pel seu posseïdor. La descripció de la peça és la següent (Figura 3):

Anv.: Figura del déu Bes de front, amb plomall de tres plomes i faldellí triangular, amb la seva mà dreta aixecada brandant una maça i amb l'esquerra agafant una serp. La cara de la divinitat sembla una màscara, amb els arcs ciliars molt marcats, els quals s'uneixen amb el nas, llarg i ample, i la boca molt oberta formant un òval. El ventre és prominent i caigut, quasi amagant el faldellí, i entre les cuixes és visible el sexe. Sense símbol. Grafila lineal.

Rev.: Bou al pas, avançant cap a l'esquerra, amb la pota davantera esquerra aixecada i doblada cap endavant, i amb el cap representat de front. Línia d'exerg molt tènue. Sense grafila.

Mòdul 17,8 mm; gruix 1,2 mm; pes 2,6 gr; posició dels encunys 9 h.

Conservació: Molt bona. Només s'observa un lleugeríssim desgast a la cara de Bes i a l'aixel·la i avantbraç de la pota davantera esquerra del toro. Sembla que hauria circulat poc.

Classificació: Grup XVII de M. Campo (1976). Cal subratllar, però, que ni l'encuny d'anvers ni el de revers estan recollits a la sistematització de Marta Campo:

L'encuny d'anvers més pròxim és l'A14, però es diferencia d'aquest per diversos detalls: la ploma de la dreta del plomall està més doblegada; la distància entre el cap i la mà dreta amb què branda la maça és inferior; tanmateix, el gruix de les cames, especialment la dreta, és inferior. Quant a l'encuny de revers, els més semblants al de la moneda de sa Cala són el R10 i el R12. No obstant això, aquesta se'n diferencia del primer per tenir el cos del toro més allargat i del segon perquè la cara del bou és lleugerament més pri-

ma. També perquè la pota aixecada no està ben definida del genoll endavant, el dibuix és imprecís i fins i tot donaria la impressió que l'encuny podria haver estat retocat.

Per tant, podríem classificar aquesta moneda com un nou exemplar en la sèrie establerta per Campo, el XVII-39bis, amb els encunys A14bis/R12bis.

És evident que aquesta nova moneda, malgrat tractar-se d'una troballa aïllada, constitueix un nou document per al coneixement del poblament púnic de la vall de sa Cala. En referir-nos a aquest assumpte, de seguida ve al cap el santuari de es Culleram, o àdhuc l'hipogeu de can Pere, excavat al 1956 i publicat científicament per Jordi H. Fernández al 1980. No obstant això, les prospeccions realitzades mostren l'existència d'un nombre de quinze jaciments a la vall, que ofereixen un panorama relativament complex del seu procés de poblament en època púnica. En el segle III aC, que

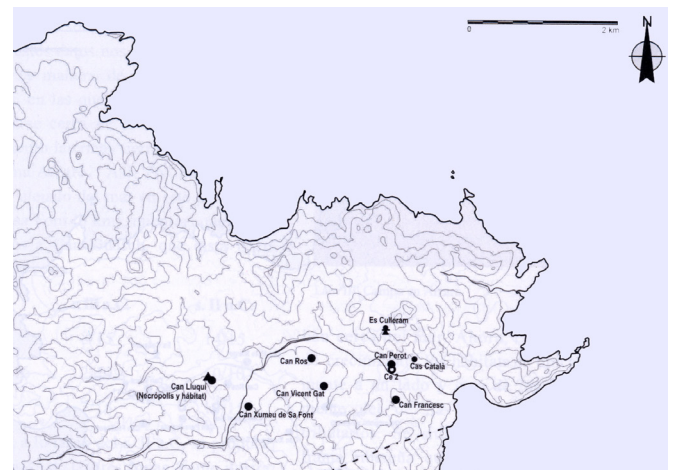

Figura 4. Plànol topogràfic de sa Cala amb els jaciments del segle III aC (segons Gómez, Díes i Mari 2011)

és el que aquí ens interessa (Figura 4), a més del santuari des Culleram, s'han localitzat els jaciments de cas Català, can Perot, can Fracesc, can Ros, can Vicent Gat, can Xumeu de sa Font i can Lluquí. Aquests jaciments mostren que en aquest segle s'ocupen alguns dels millors espais de conreu a cada costat del torrent, de vegades a una certa alçada, per preservar sense ocupar les millors terres al costat del torrent, susceptibles de conreus d'horta. La separació entre els jaciments permet afirmar que es tractava d'explotacions de petita mida, per bé que a mesura que ens allunyem del mar disminueix el nombre de jaciments, sent el darrer can Lluquí, on s'ha localitzat un hàbitat amb la seva necròpolis. S'observa, doncs, que al segle III va iniciar-se un procés d'intensificació de l'ocupació territorial i explotació de recursos de la vall de sa Cala, que culminarà en el segle II aC, quan els jaciments coneguts s'eleven a catorze. La presència d'una moneda valuosa en aquest context sembla congruent.

2.2. La moneda trobada per Àngel Martín

L'any 1991 Àngel Martín Mañanes va fer donació al MAEF d'una moneda punicoebusitana d'argent, juntament amb una important col·lecció de monedes diverses trobades per ell mateix a l'illa d'Eivissa. L'interès del descobridor per les pròpies monedes i no tant pel seu context, va fer que fos descurat en registrar la procedència de la majoria de peces. Per això, d'aquesta moneda només sabem que va ser trobada en algun indret no precisat de les rodalies de la ciutat d'Eivissa. Va ingressar al museu amb el número d'inventari 17716 (Figura 5). La seva descripció és:

Figura 5. Moneda ebusitana del grup XVII, trobada per Àngel Martín (MAEF 17716), x 2,5 vegades

Anv.: Figura del déu Bes de front, vestint faldellí triangular, amb la seva mà dreta aixecada brandant una maça i amb l'esquerra agafant una serp. El moviment de l'encuny en el moment d'encunyació ha fet que la part superior del camp de la moneda quedés fora del cospell, per la qual cosa no es veu el plomall que porta el déu, ni i el cap de la serp. Del rostre destaca una gran boca molt oberta formant un òval. El faldellí té les puntes molt allargades i la línia inferior molt cònca. No estan representades les línies que en ocasions semblen plecs de la roba, però que altres vegades són una representació dels genitals. A la dreta de Bes, marca de cinc punts. Grafila de punts, que només és visible a la part esquerra del camp.

Rev.: Bou al pas, avançant cap a l'esquerra, amb la pota davantera esquerra aixecada i doblegada cap endavant, i amb el cap representat de front. No s'observa línia d'exerg, i de la grafila de punts només se'n veu un petit segment davant la cara del bou.

Mòdul 15 mm; gruix 1,7 mm; pes 2,5 gr; posició dels encunys 4 h.

Conservació: Regular, observant-se un cert desgast en el relleu de les representacions.

Classificació: Grup XVII-45 de M. Campo (1976).

2.3. La moneda donada per Andrés Chastel

El senyor Andrés Chastel és un valencià resident a Madrid, gran afeccionat a la numismàtica i la fotografia. Durant molt temps, als darrers anys del segle XX i inicials del XXI, va col·laborar amb el MAEF fent excel·lents fotografies de moltes de les seves peces. L'any 1999 va tenir ocasió d'adquirir una moneda ebusitana d'argent (Figura 6) en un establiment numismàtic de Madrid i, de manera generosa i absolutament desinteressada, en va fer immediata donació al museu, ingressant amb el número d'inventari 12976. Segons va manifestar el senyor Chastel, el venedor –que era de la seva completa confiança– el va informar que havia adquirit aquesta peça a una persona d'Eivissa, on havia estat trobada. La seva descripció és:

Figura 6. Moneda ebusitana del grup XVII, donada per Andrés Chastel (MAEF 12976), x 3 vegades

Anv.: Figura del déu Bes de front, amb plomall de tres plomes i faldellí triangular. Aquest gairebé no és visible, perquè queda tapat a sota del ventre, caigut i amb el melic molt marcat. En canvi, entre les dues cuixes, és visible l'òrgan sexual masculí. Com és habitual, la figura té la seva mà dreta aixecada brandant una maça i amb l'esquerra agafa una serp. Pot observar-se com aquesta està amb la boca ben oberta i sembla portar dues plomes a dalt del cap. A l'esquerra del camp, un caduceu.

Rev.: Bou al pas, avançant cap a l'esquerra sobre la línia d'exerg, amb la pota davantera esquerra aixecada i doblegada cap endavant. El cap és representat de front. Sense grafila.

Mòdul 15,9 mm; gruix 1,8 mm; pes 2,55 gr; posició dels encunys 2 h.

Conservació: Bona. Presenta una perforació a la seva part superior per a ser penjada, fet gens infreqüent a l'Antiguitat quan una moneda perdia el seu valor i sortia de circulació. Lleuger desgast a l'anvers, visible al pit, boca i braç dret de Bes i, al revers, al front i espatlla esquerra del toro.

Classificació: Grup XVII de M. Campo (1976). L'encuny de l'anvers és el mateix que identifica M. Campo per a les monedes de la sèrie del caduceu (A23). L'encuny de revers és semblant al R18, però se'n diferencia perquè el bou té el cap més dret, també la coa més separada de la gropa i del genoll de la pota posterior esquerra, i perquè el dors està lleugerament menys enfonsat. La curvatura de la coa també és diferent de la representada a R19, que és més vertical, i la pota posterior està més endarrerida. Creiem que es tracta d'un encuny de revers nou i, per tant, hauria de numerar-se com

R20. Caldria, doncs, afegir un nou exemplar a la sèrie: el XVII-49 bis (A23/R20).

3. EL GRUP XVII DE LA MONEDA PUNICOEBUSITANA

3.1. Tècnica d'encunyació

Les peces del grup XVII estan fetes amb una tècnica acurada. Per a la seva producció s'utilitzaren cospells molt regulars, amb un mòdul de 16-17 mm de diàmetre i un pes d'entorn del 2,50 gr (*vide infra* 3.4.). Els encunys foren elaborats per gravadors qualificats, donant com a resultat unes representacions de bon estil, on sovint s'ha parat atenció en petits detalls, i amb un relleu ben marcat. El tipus d'anvers presenta anàlogues característiques que les de les emissions de bronze contemporànies (grup XVIII) i, com queda dit, està realitzat amb un estil de gran qualitat (estil "a" de M. Campo). És interessant assenyalar que molts dels exemplars del grup XVII estan relacionats estilísticament amb un exemplar del grup XII (núm. 17), que correspon a l'emissió més tardana d'aquest grup i que proporciona l'enllaç entre les emissions del grup XII i les del grup XVII. Els gravadors d'una i altra sèrie foren, possiblement, els mateixos.

La posició d'eixos d'ambdues cares de les monedes és variable, la qual cosa implica l'ús d'encunys mòbils. L'encuny d'anvers es fixava a la cara superior d'una enclusa, mentre que el del revers s'inseria en un punxó que només era subjectat per la mà de l'artesà. Es posava el cospell entre ambdós encunys i es donava un fort cop al punxó amb un martell. El colp sovint feia que el cospell es mogués i que la imatge no quedés ben centrada al camp de la moneda. Aquest és un tret significatiu, atès que aquesta tècnica d'encunys mòbils és la que utilitzaven els cartaginesos a Sicília, mentre que la seca de Cartago encunyava moneda mitjançant encunys fixos, cosa que donava com a resultat monedes amb la mateixa orientació d'eixos, sempre a les 12 h. A la península Ibèrica, els cartaginesos utilitzaren la mateixa tècnica d'encunys fixos per a les emissions d'or i d'argent, amb molt poques excepcions, mentre que en les emissions de bronze només pre-

senten encunyats en posició variable les monedes de la classe VIII, encunyada durant el període de comandament d'Anníbal, abans de l'inici del conflicte amb els romans (221-218 aC).

3.2. Símbols

Les monedes del grup XVII presenten a l'anvers la figura del déu Bes amb una maça que branda amb la mà dreta, aixecada en actitud de colpejar, i agafant una serp amb l'esquerra.

El deu Bes apareix representat com un personatge grotesc, amb el tors nu, ample, de ventre prominent i caigut, i de vegades amb el melic ben marcat. Té les cames molt flexionades, curiosament representades de perfil, amb les cuixes quasi horitzontals i els peus un cap a cada costat. Porta un plomall, generalment de tres plomes, i el rostre sembla cobert per una màscara, atès que les seves faccions són grotesques i desproporcionades. Es caracteritza per grans ulls arrodonits emmarcats per unes grans celles que s'uneixen al nas, més o menys curt i ample. La part inferior de la cara està ocupada per una gran boca oberta en un gran

Figura 7. Moneda ebusitana del grup XVII
Col·lecció particular

Figura 8. Moneda ebusitana del grup XVII
Col·lecció particular

òval, de vegades amb un altre òval, massís i més petit, al seu interior. Vesteix una mena de faldellí triangular, en ocasions quasi completament amagat pel ventre, els extrems del qual li cobreixen les cuixes fins a dalt dels genolls. A la part central presenta uns traços que en ocasions són paral·lels i de la mateixa longitud, semblant plecs de la roba del faldellí, però en altres casos es veu clarament que representen l'òrgan sexual masculí. En aquests casos hauríem de pensar que el faldellí havia de ser transparent. El braç dret està aixecat cap amunt, doblat pel colze, subjectant a la mà un instrument que podria ser una maça, l'extrem inferior del qual sobresurt de la mà, mentre l'altre, que de vegades s'observa que té un engrossiment al seu extrem superior, queda a l'altura del pols dret de la divinitat. El braç esquerre està representat cap avall, doblat pel colze i amb l'avantbraç en horitzontal per sota del pit, subjectant una serp amb la mà. L'ofidi apareix sempre doblat en forma de S invertida, amb el cap al costat del de la divinitat, mirant-lo fixament. En algun cas, la serp sembla tenir la boca molt oberta i a dalt del seu cap poden veure's uns traços que semblen dues o tres plomes. Aquest és un tret destacable, per quant només l'hem pogut veure a la moneda donada per Andrés Chastel i, no amb tanta nitidesa, a dues monedes de propietat particular, en una sembla portar només una ploma (Figura 7) i en l'altra dos però més curtes (Figura 8).

En el revers apareix la figura del bou caminant pausadament cap a l'esquerra, amb la pota davantera esquerra aixecada i doblada cap endavant, flexionada pel genoll. El cap està representat de front, amb els ulls i de vegades amb els narius marcats. El cos és allargat, amb el dors lleugerament enfonsat i la coa sortint de la gropa, doblada i baixant cap avall, gairebé en vertical. La línia del ventre forma una doble corba còncava-convexa, que s'uneix a la cuixa de la pota posterior esquerra, al final de la qual, de vegades, apareixen representats els senyals. Habitualment és representat sobre la línia d'exerg.

La grafila que sovint presenten anvers i revers pot ser lineal o de punts. Son sempre monedes anepígrafes, encara que, cap al final de l'emissió, s'inicia l'ús de símbols en el camp de l'anvers, que sempre es col·loquen a la dreta de Bes i han estat interpretades com a marques d'emissió.

3.3. Emissions

En el seu treball exhaustiu sobre la moneda de l'Eivissa púnica, Marta Campo va identificar 23 encunys d'anvers i 19 encunys de revers entre totes les monedes del grup XVII que va examinar. Això, com assenyala l'autora, és una anomalia que difícilment pot correspondre a la realitat, perquè degut a la tècnica d'encunyació que hem descrit abans, l'encuny del revers, que quedava solt, s'amortitzava abans que el de l'anvers. L'anomalia esmentada, possiblement és deguda a que el nombre de monedes estudiat és massa baix. La identificació d'un encuny nou d'anvers i dos de revers en les noves monedes que aquí hem donat a conèixer, confirma aquest fet.

Durant la major part de la seva encunyació, les monedes del grup XVII foren emeses sense cap tipus de marca. Això no obstant, cap al final de la seva producció, es marcaren amb diferents símbols. Aquests són grup de 7 punts, grup de 5 punts, glòbul amb dos sortints, flor de lotus i caduceu. En base a aquest fet, les emissions d'aquest grup poden ordenar-se segons la següent taula:

Marca	Encunys d'anvers	Encunys de revers	Observacions
Sense marca	19 (A1-A18)	16 (R1-R15)	S'afegeixen els nous encunys A14bis i R12bis identificats a la moneda trobada a sa Cala.
Grup 7 punts	1 (A19)	1 (R16)	
Grup 5 punts	1 (A20)	1 (R17)	
Glòbul amb 2 sortints	1 (A21)	2 (R17 i R18)	El primer encuny de revers (R17) coincideix amb el de la sèrie anterior.
Flor de lotus	1 (A22)	1 (R18)	L'encuny de revers (R18) coincideix amb el segon de la sèrie anterior.
Caduceu	1 (A23)	2 (R19 i R20)	S'afegeix el nou encuny de revers identificat a la moneda trobada per Andrés Chastel.

Taula 1. Ordenació de les emissions del grup XVII
(Font: M. Campo 1976)

3.4. Metrologia

Cal reconèixer que l'enquadrament metrollògic d'aquestes emissions de plata ebusitana és una qüestió molt debatuda entre els especialistes i gens fàcil de resoldre. Aquesta dificultat ja va ser assenyalada per M. Campo, qui va posar de manifest la manca de coincidència del pes amb la resta d'emissions de la seva època.

La dada que permet identificar la metrologia és el pes mitjà del numerari analitzat. En el cas del grup XVII aquest ha ballat lleugerament en funció del nombre de monedes que cada investigador ha pogut pesar. Així, M. Campo al 1976 el va establir en 2,45 gr, mentre que Villaronga, al 1979 el va fixar en 2,43 gr. Posteriorment, aquest investigador, en un treball de 1993 actualitzat al 2006, va distingir dues sèries: una sense símbols, amb un pes mitjà que finalment fixa en 2,40 gr, i una altra amb símbols (que engloba les emissions amb grups de punts, glòbul, flor de lotus, caduceu), amb 2,54 gr de pes mitjà. L'existència de dues emissions ben diferenciades es confirmaria mitjançant càlculs estadístics (test de la t de Student i test de les variacions).

Sèrie	Núm. peces	Pes mitjà	Desviació Típica	Error típic	Interval de confiança
Sense símbol	58	2,40 gr	0,176	0,023	2,35/2,45 gr
Amb símbol	17	2,54 gr	0,050	0,0122	2,51/2,56 gr

Taula 2. Ordenació metrollògica en dues sèries de les monedes del grup XVII, amb els paràmetres estadístics respectius (Font: Villaronga 2006)

Aquest plantejament permet a Villaronga equiparar la sèrie ebusitana sense símbol amb la primera emissió d'argent de *Gádir*, amb un pes mitjà de 2,41 gr, i amb el sistema metrollògic de la dracma encunyada a *Emporion* (Empúries), de 4,70/4,80 gr, en el que la moneda ebusitana equivaldria a una hemidracma (1/2 dracma). Mentre que la moneda ebusitana amb símbol es correspon amb una altra emissió ebusitana d'argent de 10 gr que possiblement degué encunyar-se a final segle III aC (*vide infra* 4.1.1.) i metrollògicament encaixaria en el patró fenici basat en el *shekel* de 7,60 gr, en el qual les peces amb símbol correspondrien a 1/3 de *shekel*. Aquesta proposta és in-

teressant, perquè podria indicar una devaluació en el pes de les monedes de plata ebusitanes, que passarien de l'antic patró fenici de 7,60 gr a adaptar-se al patró bàrquida de 7,20 gr. Però aquesta hipòtesi planteja greus problemes, com el propi investigador reconeix. En primer lloc, si fos així, la sèrie amb símbols pertanyeria a un patró monetari més antic: el fenici basat en el *shekel* de 7,60 gr. En canvi, les monedes sense símbol correspondrien al patró basat en el *shekel* de 7,20 gr, que és més modern, atès que fou introduït pels bàrquides a la península Ibèrica durant la Segona Guerra Púnica. Resultaria, doncs, que la sèrie amb símbols s'hauria d'haver encunyat primer, mentre que la sèrie sense símbols hauria de ser més moderna. I això, a més d'anar en contra de la lògica numismàtica, tampoc s'avé amb el panorama que mostren les troballes, doncs unes monedes i altres circularen al mateix temps, ja que es troben presents als mateixos tresors, o en conjunts de la mateixa cronologia (*vide infra* 4.4.).

El principal problema per establir definitivament la metrologia d'aquest grup és el curt nombre de monedes correctament publicades per a poder fer càlculs. En el seu treball de 2006, Villaronga va manejar una mostra de 75 exemplars (58 sense marca i 17 amb símbols), moltes d'elles de col·leccions desconegudes i de les que no proporciona les dades individuals. Per aquest treball, nosaltres només hem pogut treballar amb la informació de les monedes que figuren a la bibliografia més les tres que presentem aquí, que sumen un total de 42.

Marca	Núm. monedes pesades	Pes més alt	Pes més baix	Pes mitjà
Sense marca	29	2,60 gr	1,98 gr	2,45 gr
Grup 7 punts	2	2,54 gr	2,50 gr	2,52 gr
Grup 5 punts	5	2,60 gr	2,48 gr	2,53 gr
Glòbul amb 2 sortints	2	2,54 gr	2,51 gr	2,52 gr
Flor de lotus	2	2,57 gr	2,51 gr	2,54 gr
Caduceu	2	2,54 gr	2,50 gr	2,52 gr

Taula 3. Pesos de les diferents emissions del grup XVII a partir d'una mostra de 42 monedes

Com pot veure's a la taula 3, els valors de la mostra que nosaltres hem pogut manejar donarien uns pes mitjà absolut de 2,48 gr. Però si observem el pes mitjà per sèries obtenim que, efectivament, el de la sèrie sense símbols és de 2,45 gr, mentre que les sèries amb símbols donen pesos mitjans lleugerament més elevats, d'entre 2,52 i 2,54 gr. Si, en haver un escassíssim nombre de peces en cada símbol, obtenim el pes mitjà conjunt de les cinc sèries, aquest és de 2,52 gr. Semblaria confirmar-se, doncs, que les emissions amb símbols tenen un pes mitjà superior a l'emissió sense símbols.

En la nostre opinió, però, cal insistir en l'escàs nombre de peces de les sèries amb símbol conegudes. Cal advertir, també, que tot i que la mitja resultant és 2,45 gr, la sèrie sense símbols ofereix un ventall ample de valors que va des d'un anòmal pes d'1,98 gr fins als 2,60 gr, i que la majoria d'amidaments cauen entre els 2,40 i 2,60 gr, situant-se bona part d'ells dins l'interval de confiança que Villaronga atorga als pesos de la sèrie amb símbols. Creiem, doncs, que la lleugera diferència entre una i altra emissió podria, hipotèticament, explicar-se per altres motius, com per exemple un major desgast degut a un major temps de circulació de la sèrie sense símbols, atès que és indubtable que va encunyar-se la primera, que aquesta es va encunyar durant més temps i que, en conseqüència, la majoria de peces tingueren un lapse de circulació més perllongat que aquelles amb símbols. Per tant, pensem que cal disposar d'una sèrie molt més ampla de peces degudament pesades, especialment de les sèries amb símbol, per poder estar completament segurs de que estem davant dues emissions que pertanyen a patrons metrologics diferents.

La dificultat per identificar la metrologia del grup XVII ebusità, ha estat també reconeguda, entre altres especialistes, per Mª Paz García-Bellido, per bé que aquesta investigadora ha recorregut un camí fructífer considerant que, atesa la idiosincràsia púnica d'*Aybošim*, és en la metrologia púnica on cal cercar la solució. Que nosaltres sapiguem, el primer que va encetar aquest camí va ser Pellicer i Bru, qui l'any 1983 va proposar que les emissions de plata ebusitana, plenament autòctones quant a pes i tipologia, metrologícament pertanyien al sistema punico-cartaginès i podrien

tenir correspondència amb les encunyacions emporitanes anteriors al 214 aC, corresponent a 1/3 de *shekel* cartaginès. Aquesta argumentació va estar aprofundida, el 1990, per M. P. García-Bellido que, encara que amb lleus variacions en els valors, arriba a idèntica conclusió. Conclusió que, amb altres matisos, com ja hem vist, també va ser assolida per L. Villaronga per a les peces amb símbols o marques d'emissió.

En espera de disposar de major nombre de peces degudament pesades que ens permetin afinar els càlculs, podem acceptar, mentrestant, que encara que es tracta d'un valor de plata poc usual, les monedes eivissenques del grup XVII corresponen a 1/3 de *shekel* cartaginès de 7,50/7,60 gr.

3.5. Anàlisis metal·logràfiques

Tot i que són només dues monedes de plata ebusitanes del grup XVII les que fins ara han estat analitzades, els resultats obtinguts de les anàlisis metal·logràfiques ofereixen unes primeres dades de gran interès, que apunten a diferències importants entre les diferents seques del bàndol púnic. Les dues peces eivissenques analitzades són exemplars conservats al Museu Arqueològic Nacional (MAN):

- La primera d'elles (núm. Invent. 2.1264) té un pes de 2,27 gr i un mòdul de 15 mm. La seva anàlisi va donar una composició de 97,45% de plata i 2,55% de coure.
- La segona peça ebusitana (núm. Invent. 2.1263) té un pes de 2,41 gr i un mòdul de 18 mm i la seva anàlisi va donar com a resultat 98,89% d'argent i 1,11% de coure.

Aquests resultats, bé que encara minsos, mostren que la moneda punicoebusitana del grup XVII va ser encunyada amb una plata d'un grau de puresa molt elevat, en la qual la presència d'un ínfim percentatge de coure en l'aliatge pot ser interpretat, des d'un punt de vista tècnic, com a resultat de l'addició d'una petita quantitat d'aquest metall a fi de compensar la pèrdua que comporta el procés de fosa, de tal manera que es manté el volum inicial i la plata adquireix certa duresa.

D'acord amb les dades actuals, encara que excessivament parques, resulta altament interessant

observar en les emissions púniques a Ibèria diferències explicables tant per un diferent origen geogràfic dels minerals emprats com per l'ús de diferents tècniques metal·lúrgiques de fosa i refinament del metall. Tenim, d'una part, la identitat de resultats de les anàlisis de les monedes ebusitanes amb les d'*Arse* i amb la major part de les de *Gadir*; mentre que, d'altra part, les hispanocartagineses es caracteritzen per un significatiu percentatge de plom, a més de coure, segurament com a conseqüència d'una copelació menys acurada. S'identifiquen doncs dos grups d'emissions: les de les seques locals hispanes (*Gadir*, *Arse* i *Aybošim*) i les hispanocartagineses, clarament individualitzades des d'un punt de vista tècnic.

Queda clar, doncs, que la plata amb la que s'encunyaven les monedes d'Eivissa era diferent a les que utilitzava l'exèrcit cartaginès, però era semblant a la de *Gadir* i d'*Arse*. És probable que algunes de les diferències observades entre les encunyacions locals i les hispanocartagineses puguin explicar-se per causa d'un diferent origen geogràfic del mineral emprat. En aquest sentit, s'apunta que la font d'abastament de *Gadir* es localitzaria a la zona minera de Riotinto (Huelva), d'on tradicionalment s'havia proveït de plata. En canvi, la plata en què es van encunyar les monedes hispanocartagineses tradicionalment s'ha atribuït a les zones mineres de Cástulo a Sierra Morena i de la zona de Cartagena en el SE. Per poder verificar la procedència del metall en que va encunyar-se cada emissió, s'haurien de realitzar anàlisis d'isòtops de plom, tant a les monedes com a les mineralitzacions de les que suposadament procedeixen. En absència d'aquestes dades, ara per ara és mal de dir quina era la font i com s'organitzava el subministrament de la plata emprada en les emissions ebusitanes.

4. LA PRODUCCIÓ MONETÀRIA EBUSITANA DURANT LA SEGONA GUERRA PÚNICA

D'acord amb la sistematització de M. Campo, les emissions de la Segona Guerra Púnica inauguren el Període II de la seca ebusitana, en una data que per raons metrològiques es situa a partir de l'any 214

aC, en adaptar-se al nou patró siculoitàlic per al bronze de 10/11 gr. D'acord amb Villaronga, aquest nou patró va començar a usar-se a Sicília aquell any i des d'allà, introduït pels cartaginesos, va passar a la península Ibèrica, on s'emprarà en gairebé totes les emissions hispanes. Això, com assenyala M. P. García-Bellido, evidència l'encariment de la plata en el seu *ratio* amb el bronze, fenomen normal en una guerra, i especialment en el cas que ens ocupa, on s'observa una contínua devaluació en el pes de les monedes de plata. Però a més, en opinió d'aquesta autora, aquest encariment de la plata va haver-se de donar després del 212 aC, ja que no s'aprecia en els bronzes saguntins emesos en els anys d'ocupació cartaginesa (218-212 aC), que es van deixar d'encunyar amb la presa de la ciutat pels romans en aquest any.

Significativament, la producció de la seca ebusitana en aquest període II presenta una diferència fonamental respecte a la del període anterior, que és que mentre que la moneda del període I circula només dins de l'illa, ja que només escassíssims exemplars han aparegut a Catalunya i Balears, les peces del període II tindran una difusió amplíssima, sobretot per la península Ibèrica.

M. Campo, en algun dels seus treballs, també ha distingit dues fases dins d'aquest Període II: IIa en què la seca encunya amb el nou sistema metrològic basat en la unitat de 10/11 gr, i IIb on la seca reorganitza les seves emissions i encunya segons el patró 7,50/7,60 gr. Acabada la guerra seguirà emetent bronze, però interromprà l'encunyació de plata.

4.1. El Període IIa (ca. 214-212/211 aC)

Iniciat el conflicte bèl·lic, a partir d'un moment que quedaria emmarcat entre els anys 214-212 aC, Eivissa començarà un nou període d'emissions que suposarà una profunda reforma respecte a les encunyacions del Període I. D'una banda la seca canviarà el sistema metrològic que, com ja s'ha dit, es basarà en una unitat de 10/11 gr per a la moneda de bronze, encunyant-se un únic valor, amb 2,80 gr de pes mitjà i mòdul de 16-17 mm (grup XII). Per altra, canviarà també l'estil dels seus tipus, així com la tècnica d'encunyació, que ara serà de molta millor qualitat.

Pel que fa a la tècnica, aquesta es distancia clarament de les tosques emissions dels grups VII i VIII

del període immediatament anterior (Període Ib), caracteritzant-se ara per una excel·lent preparació dels flams, de cospells circulars i amb els cantells arrodonits. També és bona la qualitat de la impressió, perquè ara els símbols es graven amb profunditat, conferint un bon relleu als tipus d'ambdues cares de la moneda. L'anvers continua sent ocupat per la figura del Bes agafant la serp i aixecant la maça, mentre que el toro envestint apareix al revers, però ara cap a l'esquerra, amb el cap baix i la pota anterior doblegada, reproduint fidelment un disseny utilitzat per diverses seques sicilianes, especialment Siracusa, en els segles IV i III aC.

Aquestes monedes del grup XII, tot i mantenir els mateixos símbols, van utilitzar un gran nombre de encunys, testimoni del dinamisme de les emissions locals que sembla que es van multiplicar en aquests curt període. Així ho demostren troballes com el tresoret de can Misses, que constava d'unes 500 monedes, totes elles del mateix grup. Malgrat la diversitat d'encunys, la pròpia homogeneïtat de les monedes que composaven la troballa permet concloure que es tracta d'un dipòsit format en un període relativament breu, segurament no superior a un parell d'anys com a màxim. Aquesta emissió esdevé el gruix de la massa monetària circulant a l'illa els darrers lustres del segle III aC. Però, a més, ara les monedes del grup XII circularan de manera apreciable fora d'Eivissa, doncs n'han estat trobats exemplars a l'àrea ibèrica alacantina, a la catalana, al Languedoc, per la desembocadura del Roina, a la Campània, a Sicília i a la costa central algerina.

A aquest període, o àdhuc al següent, podria pertànyer una rara emissió ebusitana d'argent, que va encunyar només un valor entorn als 10 gr i un mòdul de 23 mm (Figura 9), que és coneguda només per quatre peces: una del tresoret de Xarraca, una altra de la troballa de Tortosa, una tercera donada a conèixer per Hirsh el 1973 i una quarta d'una col·lecció particular sense més dades. M. Campo durant molt temps les ha considerat com a dubtoses, però el fet de que apareguin a troballes antigues com la de Tortosa i Xarraca, a més d'altres consideracions metrològiques, fa que avui altres especialistes, com Villaronga i García-Bellido, les considerin com a indubtablement autèntiques. Com a símbols presenten el Bes i el toro, d'estil semblant als del grup XVII, però en aquest cas el

Figura 9. Monedes ebusitana d'una rara emissió d'argent de final segle III aC i 10 gr de pes (segons Villaronga, 1993) (MAEF 17716)

toro està caminant cap a la dreta. Metrològicament podria correspondre a 4/3 de shekel de 7,50/7,60 gr. Inicialment, en base a la troballa de Tortosa, se l'havia datat en el segle III aC, abans del 241 aC. Però, tenint en compte que les monedes de Tortosa no foren trobades en un context tancat (*vide infra* 5.1), i atenent a consideracions metrològiques, ara se la considera de final segle III aC.

4.2. El Període IIb (ca. 212/211-201 aC)

Les necessitats financeres degueren canviar, atès que, ja en el curs del conflicte, la seca va haver de realitzar una nova reforma del seu sistema monetari, que ha estat atribuïda per M. Campo a les necessitats de la guerra. Cal destacar que hi ha una total continuïtat amb les encunyacions anteriors, l'estil del Bes de diversos exemplars denota que almenys una part dels entalladores eren els mateixos que van fabricar els encunys d'ambdues fases, tot i que les emissions d'aquesta segona suposaran un nombre notablement major de peces. Significativament, en els tresors de bronzes apareixen monedes de les dues sèries, encara que sempre en major quantitat les del període IIb, cosa que és congruent amb el seu major volum de producció.

El tret més destacat de l'activitat de la seca en aquest període és, sens dubte, l'encunyació d'una quantitat important de moneda de plata (grup XVII). No era la primera vegada que la seca encu-

nyava aquest metall. Però, mentre que en la primera ocasió va ser una petita encunyació que ha estat interpretada com una emissió commemorativa de l'obertura de la seca que no va tenir continuïtat, i la segona, amb peces de 10 gr, també està documentada per molt pocs exemplars, ara es tracta d'una producció monetària quantitativament important, encara que la durada de la seva emissió no es prolongui més enllà de la pròpia durada del conflicte (*vide infra* 5.3.). Ja hem dit que actualment no és possible determinar l'origen de la plata en què foren encunyades aquestes monedes ebusitanes, però cal recordar que els cartaginesos disposaven de plata en abundància. Les fonts romanes parlen dels elevats rendiments de les explotacions mines argentíferes que explotaven els cartaginesos a la península Ibèrica: segons Plini, la mina de *Baebelo*, possiblement localitzada a la zona de Cástulo, forniria 300 lliures (98,1 kg) de plata diàries en temps d'Anníbal (*N.H.* 33, 96-97), que equivalien a uns 8,9 milions de denaris romans a l'any; mentre que Polibi afirma que l'explotació argentífera de *Carthago Nova* donava unes 25.000 dracmes diàries de plata (equivalents a 260 lliures/dia). A partir d'aquestes dades, el professor Ferrer Maestro ha calculat un rendiment anual de les explotacions d'argent en temps d'Anníbal, equivalent a més de deu milions de denaris. Entre ambdues explotacions fornien un benefici net de 46 tm de plata, suficient per al man-

teniment de l'exèrcit a la península i per als preparatius de la guerra contra Roma -atès que el cost anual màxim, en el moment de preparació de la guerra, va ser d'unes 44 tm-, així com per a l'amortització del deute a Roma en concepte d'indemnització de guerra, que era d'unes 12 tm anuals.

D'altra banda, la seca ebusitana va realitzar noves encunyacions de numerari en bronze, amb el mateix mòdul però una mica més lleugers que els anteriors, ja que el seu pes mitjà se situa, segons M. Campo, en els 2,44 gr, tot i que si només es tenen en compte els exemplars ben conservats, el pes mitjà d'aquest grup puja a 2,54 gr. En qualsevol cas, això suposa una petita devaluació respecte al Grup XII, fet que M. Campo atribueix a la normal pèrdua de pes que solen patir els patrons monetaris, especialment durant els conflictes bèl·lics, per la qual cosa considera que els dos grups pertanyen al mateix sistema metrològic. Les primeres emissions corresponen a les primeres variants (50-52) del Grup XVIII, que es caracteritzen per presentar en ambdues cares la figura del déu Bes amb plomall de tres plomes i faldellí triangular, aixecant la maça amb la mà dreta i agafant la serp amb la esquerra. L'estil i la qualitat d'aquesta representació (estil "a" de M. Campo) és el millor que mai va utilitzar la seca i coincideix amb la de la moneda de plata del Grup XVII, la qual cosa no només demostra que els gravadors van ser els mateixos per a les encunyacions dels dos metalls, sinó també la contemporaneïtat de les dues emissions. La primera variant d'aquest grup (XVIII-50) no presenta marca d'emissió, però sí les següents: grup de set punts a l'esquerra de Bes (XVIII-51) i grup de quatre punts (XVIII-52). Es consolida així un costum que abans només esporàdicament havia aparegut en el Grup VIII del Període Ib, però que tindrà una llarga continuïtat en les emissions dels segles II i I aC.

La relació de la plata i el bronze era d'1:120. Per tant, 1 *shekel* de plata equivalia a 100 calcs o unitats de bronze de 9 o 8,6 gr. D'aquesta manera, d'acord amb els càlculs de García-Bellido, la moneda ebusitana d'argen del grup XVII, d'aproximadament 2,50 gr, equivaldria a 120 monedes de bronze del grup XVIII, el pes mitjà de les quals està tanmateix al voltant dels 2,50 gr. En conseqüència, la relació plata/bronze seria la mateixa que en la moneda hispanocartaginesa i saguntina

d'època Bàrquida, constituint un sistema homogeni i coherent per a les seques púniques que encunyaven durant la Segona Guerra Púnica.

La seca eivissenca va encunyar també divisors en aquest període. Es tracta dels grups XIII, XIV i XV, encara que pel que sembla es tractaria de petites emissions, atès que només es coneixen per un escassíssim nombre de peces. Encara que en principi M. Campo considerava aquests grups com a fraccions del grup XII, els nous materials apareguts (Grups 10F i 11F de Planas, Planas i Martín) la porten a admetre l'encunyació d'aquests divisors durant les primeres emissions del grup XVIII, atesa la semblança estilística entre els encunys de tots dos, que indicaria que van ser gravats pels mateixos artesans.

5. DIFUSIÓ I IMPORTÀNCIA FINANCERA DE LA PLATA EBUSITANA DURANT EL CONFLICTE BÈL·LIC

5.1. Difusió de la moneda d'argent ebusitana durant la Segona Guerra Púnica i els anys posteriors

Les troballes conegudes evidencien que la plata ebusitana, especialment el grup XVII, va tenir una ampla difusió per la península durant els anys del conflicte, en contrast amb una relativament escassa presència a l'illa. Malauradament, de totes les peces conegudes, només d'un petit nombre se'n coneix el lloc de troballa. Tot i així, pot dibuixar-se el següent panorama de dispersió:

A) EIVISSA

A l'illa d'Eivissa es coneixen fins ara quatre troballes aïllades, una altra de probable i una en un tresoret:

- A.1. *Sant Jordi*: 1 exemplar del grup XVII sense marques. Troballa aïllada.
- A.2. *Sant Rafel*: 1 exemplar del grup XVII sense marques. Troballa aïllada.
- A.3. *Cala Sant Vicent*: 1 exemplar del grup XVII sense marques. Troballa aïllada.
- A.4. *Rodalies d'Eivissa*: 1 exemplar del grup XVII amb marca de cinc punts. Troballa aïllada.

A.5. *Lloc indeterminat de l'illa?*: 1 exemplar del grup XVII amb marca de caduceu. Troballa aïllada?

A.6. *Tresoret de Xarraca*: 2 exemplars, una peça de 10 gr, i una altra del grup XVII sense marca (A11/R9), ambdues residuals en un tresoret de *semis* ebusitans del grup XIX, de la primera meitat del segle I aC.

B) ESTRET DE GIBRALTAR, ANDALUSIA I EXTREMADURA

B.1. *Tresoret de Tànger*: 2 peces ebusitanes del grup XVII sense símbol i altres 6 amb símbol, juntament amb un extens conjunt de moneda hispano-cartaginesa, de Gadir, *quadrigati* romans, dracmes emporitanes i ibèriques, shekels itolocartainesos i sicilians, un de Iol, tres estàteres de Tarentum, una dracma de Dyrachium, una d'Amphipolis i una tetradracma d'Antiochus II.

B.2. *Tresoret de Vejer de la Frontera (Càdis)*: Dues peces del grup XVII amb símbol (flor de lotus i quatre punts), dins un tresoret trobat a principi de segle XX a Cerro del Abejorro (abans conegut també com "tesorillo zona de Cádiz"), en el que també hi havia moneda hispanocartaginesa, de Gadir i dos *quadrigati* (d'un només un fragment) romans.

B.3. *Tresoret d'Écija (Sevilla)*: 1 peça ebusitana del grup XVII amb símbol, en un extens conjunt de peces hispanocartagineses, dracmes i divisors ibèrics i una dracma emporitana.

B.4. *Tresoret trobat a un lloc indeterminat d'Andalusia (anomenat del Bretti)*: 1 exemplar del grup XVII, juntament amb monedes hispanocartagineses, un *shekel* cartaginès de Sicília dracmes emporitanes, una dracma ibèrica i una dels *Bretti*.

B.5. *Tresoret de Montemolín (Badajoz)*: 1 peça ebusitana del grup XVII sense símbol.

C) SUDEST, LLEVANT I INTERIOR PENINSULAR:

C.1. *Mines de Cartagena (Múrcia)*: 1 moneda de plata ebusitana de 10 gr, juntament amb un shekel cartaginès i una dracma emporitana de

cavall dempeus. Troballa de final segle XIX (la peça ebusitana i l'emporitana podrien ser les mateixes trobades a Tortosa, cfr. D.1.).

C.2. *Tresor de Moixent (València)*: 2 peces del grup XVII sense símbol, juntament amb un extens conjunt on hi han monedes hispanocartagineses, dracmes i divisors emporitans i d'imitació i divisors púnics de ceca incerta i una dracma siracusana de Hieró II. Datat en un moment lleugerament posterior a la conquesta de Cartagena, l'any 209 aC.

C.3. *Tresor de Valeria (Cuenca)*: 1 peça ebusitana del grup XVII sense símbol, dins un tresoret trobat l'any 1948, en el que també hi havia moneda hispanocartaginesa, una dracma emporitana, altres d'ibèriques, d'Arse, de Saitabietyar, monedes "à la croix", un tetradracma de Rodes, un fragment de *quadrigatus*, onze denaris i un quinari romans.

C.4. *Tresoret de Monhorte? (Cuenca)*: Un fragment de moneda ebusitana d'argent, juntament amb moneda hispano-cartaginesa, cinquanta-un denaris romans, un òbol massaliota i set tetradracmes alexandrines. La cronologia dels denaris més moderns situa l'ocultament en els darrers anys de la guerra: 206/200 aC.

C.5. *Tresoret conegut com a X4*: Devers una dotzena d'exemplars ebusitans del grup XVII, que no han estat degudament publicats, en un tresoret trobat a l'àrea de Cuenca-Ciudad Real, possiblement el més espectacular d'aquest període, enterrat una mica abans del 190 aC i malauradament dispersat en el mercat numismàtic.

D) CATALUNYA:

D.1. *Tresoret de Tortosa (Tarragona)*: 1 moneda de plata ebusitana de 10 gr, juntament amb tres dracmes de *Rhode* i dues d'*Emporion* amb el cavall dempeus, de la primera meitat del segle III aC. Troballa de 1863 (la moneda ebusitana i la dracma emporitana podrien ser les mateixes peces que el numismata Heiss hauria atribuït per error a la troballa de les mines de Cartagena).

D.2. *Tresor de Coll del Moro (Gandesa, Tarragona)*: 1 moneda del grup XVII amb caduceu, juntament a 1 dracma d'*Emporion*, una altra ibèrica i un denari romà.

D.3. *Tresor del Segre-Ebre*: 2 peces ebusitanes del grup XVII sense símbol, juntament amb quinarians romans, dracmes massaliotes i d'imitació, dracmes i divisors emporitans i ibèrics. La descoberta possiblement va ser feta a Coll del Moro o a Tivissa (Tarragona).

D.4. *Lleida*: 1 peça ebusitana del grup XVII sense símbol.

5.2. Importància financera de les emissions ebusitanes d'argent

L'investigador Leandre Villaronga ha insistit en diversos treballs sobre el caràcter financer de les emissions d'ambdós bàndols durant la Segona Guerra Púnica per pagar les operacions militars i cobrir totes les seves necessitats. Aquest investigador ofereix l'estimació que en els vint anys transcorreguts entre el desembarcament d'Amílcar a Cadis en el 237 i el desembarcament romà a Empúries en el 218 aC, els cartaginesos van encunyar 370 encunys de *shekel*, el que suposa una mitjana de 18 encunys *shekel*/any o 30 encunys de denari/any. En els anys de plena guerra a la península, entre el 218 i el 206 aC, l'encunyació cartaginesa hauria baixat a 207 encunys de *shekel*, equivalents a 16 encunys *shekel* /any o 26 encunys de denari/any.

No obstant això, en aquests anys del conflicte, també van encunyar plata per al bàndol púnic les seques d'*Arse* amb 31,3 encunys de denari, *Gadir* amb 15 encunys de denari, i Eivissa amb 18,5 encunys de denari. És a dir, el bàndol púnic hauria encunyat un total de 376,8 encunys de denari, dels quals, segons Villaronga, la seca d'*Aybošim* va emetre una quantitat de moneda de plata equivalent al 5,5% de l'emesa pels cartaginesos i a un 2,6% del total de la plata encunyada pel bàndol púnic en aquests anys. Des d'un plantejament anàleg, M. Campo va calcular el volum de la plata ebusitana emesa durant el conflicte en 22,8 encunys de denari, xifra que equival a gairebé el 8% de la plata cartaginesa, mentre que *Gadir* va emetre 19 encunys de denari.

La diferència de xifres entre Campo i Villaronga s'explica pels diferents mètodes estadístics emprats per un i altra. Però, el que ara és important és subratllar que ambdós coincideixen en calcular una significativa emissió de plata a la seca ebusi-

tana, particularment notable per haver tingut una àmplia circulació -a diferència de la plata de Gadir, la circulació de la qual va ser enterament local-, i haver-se desenvolupat en un curt nombre d'anys.

5.3. Hipòtesi sobre la datació de les emissions ebusitanes del grup XVII

Segons M. Campo, el ventall cronològic dels conjunts monetaris on hi són presents monedes del grup XVII, s'estendria entre 218/212 i el 197 aC. La data més alta correspondria al tresoret de la zona de Càdis (B.1.), que podria ser de poc després de l'arribada de l'exèrcit romà a la península, per la presència de dos *quadrigati* romans. Val a dir, però, que com la mateixa investigadora reconeix, aquesta data podria molt bé situar-se cap a l'any 212 aC. La data més baixa correspondria a amagatalls monetaris fets amb motiu del gran aixecament contra els romans (que en el 196 aC donaren lloc a la campanya del cònsol Cató), els quals demostren que en els primers anys del segle II aC encara quedava moneda encunyada durant la Segona Guerra Púnica en circulació.

La reforma del sistema monetari ebusità en plena guerra, i especialment l'encunyació de gran quantitat de numerari de plata, va haver de respondre a alguna causa greu que obligués a l'estat ebusità a escometre tan important decisió. Per tal d'explicar aquest fet, resulta d'un particular interès la hipòtesi de G. Sejas del Piñal, proposant que Eivissa va poder constituir el relleu de la seca d'*Arse* una vegada que l'enclavament saguntí va ser conquerit pels romans. Certament, tots dos tallers van encunyar plata durant un curt període de temps durant la Segona Guerra Púnica i, com ja va establir Villaronga, ho van fer en un sistema metrològic comú. D'altra banda, sabem que *Arse* va ser presa pels romans l'any 212 aC, mentre que per situar l'inici de les emissions de plata ebusitana del grup XVII només sabem que es van produir en un moment del conflicte que va haver de ser posterior a les monedes del grup XII, que s'inicien a partir del 214 aC, i que la devaluació de l'argent situaria en el 212 o poc després.

Des d'aquest plantejament, no sembla pas forassenyat plantejar la sincronia dels dos fets i, en

conseqüència, establir una relació de causa / efecte entre un i altre. En aquest cas, d'acord amb Sejas del Piñal, la seca d'*Aybošim* substituiria a la saguntina en les funcions econòmiques que aquesta exercia al servei de l'exèrcit cartaginès, des de poc després de la seva violenta conquesta per Anníbal fins a la seva ocupació pels romans, el 212 aC.

Per tant, si la hipòtesi plantejada fos correcta, l'inici de les emissions del grup XVII s'hauria de datar en un moment possiblement no gaire posterior a la conquesta de Sagunt, entre 212-211 aC. Quant a la data final de la seva encunyació, considerant que era una moneda destinada a finançar les despeses de l'exèrcit cartaginès, caldria situar-la l'any 206 aC, quan les restes del darrer exèrcit que havia lluitat a terres hispanes, marxa de la península i passa per Eivissa, per continuar la guerra al nord d'Itàlia sota el comandament de Magó. No pot considerar-se que la seva emissió pogués anar gaire més enllà d'aquest moment, per bé que, en qualsevol cas, és segur que s'hauria deixat d'encunyar al final de la guerra. La seva cronologia, per tant, creiem que es situaria en 212-206 aC, per bé que, com a màxim, hauria pogut durar una dècada, entre l'any 212 i el 202 aC.

6. CONCLUSIONS

De tots els testimoniats dels que tenim coneixença sobre l'illa d'Eivissa durant la Segona Guerra Púnica, és la moneda la que –per damunt de les dades arqueològiques fins ara documentades, i més enllà de les cites de les fonts escrites– ens ofereix una informació susceptible d'avaluar més ajustadament la implicació d'*Aybošim* en el conflicte romanocartaginès. Perquè, si l'augment de la producció i exportació amfòrica podria explicar-se com la continuïtat d'una dinàmica creixent de l'economia ebusitana, que s'inicia abans del conflicte i continuarà després de la finalització d'aquest, la producció monetària mostra totes les característiques pròpies d'una moneda en temps de guerra. I això per dos motius: En primer lloc perquè, a diferència del període anterior, s'encunya plata en abundància; i en segon lloc, perquè, mentre que són escassíssimes les monedes del

primer període aparegudes fora d'Eivissa, la moneda emesa durant el conflicte tindrà una amplíssima difusió fora de l'illa, especialment en aquells escenaris on es desenvolupava la contesa.

Les tres noves peces que aquí hem donat a conèixer, a més d'incrementar quantitativament el nombre d'exemplars, mostren un altre fet qualitativament molt important: les monedes del grup XVII, tot i que en poca quantitat, circularen arreu de l'illa, perquè les troballes es reparteixen per bona part de la geografia insular –Xarraca i sa Cala al nord, Sant Rafel i rodalies de la ciutat al centre, i Sant Jordi al sud–. Aquestes peces de plata ebusitanes corresponen a 1/3 de *shekel* de 7,50-7,60 gr. Personalment, comparteixo el raonament de M. P. García-Bellido, en el sentit que sent *Aybošim* un centre púnic i havent començat a encunyar moneda molt abans del començament del conflicte, és coherent pensar que utilitzés el mateix patró que Cartago i les ciutats de Sicília, que es repeteix a Còrsega i Sardenya, i que es mantingués dins d'aquests mateixos patrons, encara que triés un valor poc usual per a la seva moneda de plata. La qüestió de si es tracta de diferents emissions o hi va haver dues sèries metrologicalment diferents, una amb símbols i l'altre sense, com planteja Villaronga, crec que és una qüestió encara oberta.

Eivissa va produir una significativa proporció de la plata encunyada a Hispània pels cartaginesos, que podria estar entre el 5 % i el 8 %, aproximadament. I a més ho va fer en un curt lapse temporal. Per a l'anàlisi d'aquesta emissió monetària ebusitana durant el conflicte, cal considerar que la moneda era produïda en règim d'estricta monopoli per l'Estat a fi d'assegurar, mitjançant la despesa pública –en aquest cas, principalment a través de l'exèrcit–, la recollida cíclica i fluida d'impostos sobre la producció, molt en particular l'agrària. Especialment en temps de guerra, aquesta estructura en què l'emissió de moneda juga un paper fonamental, generaria el que M. Hendy anomena "dicotomia geogràfica" entre regions "generadores" i regions "consumidores" d'impostos. Aquesta dicotomia, d'altra banda, hauria estat la principal inductora de les activitats comercials a llarga distància, principalment per satisfer les necessitats dels exèrcits, de tal manera que l'Estat, mitjançant el cicle de despeses i recaptació

d'impostos va ser el "factor integrador de l'economia". Recordem que Cartago havia de fer continus esforços per avituallar i reforçar els exèrcits que tenia desplegats a les penínsules Ibèrica i Itàlica, a més de bastir noves esquadres cada vegada que sofria una derrota naval important.

La proposta de Hendy es basa, estrictament, en la capacitat estatal d'organitzar o d'incloure massives transferències de recursos –siguin aquests gra, vi, gent o monedes– la mobilització dels quals implicava una estructura redistributiva; és a dir, el seu pas per un "centre", entenent aquest "centre" no com un lloc físic determinat, sinó com la comptabilitat de l'administració cartaginesa en el cas concret que estem tractant. Però, com subratlla Retamero, l'estat no era només un "centre" regulador de la circulació de la producció tal qual, sinó que la seva capacitat d'"integració" es fonamentava principalment en la facultat de convertir, mitjançant la moneda i els mecanismes fiscals que li són inherents, la producció en béns d'un ordre diferent, el de la riquesa, i que aquesta transposició era la condició ineludible de la seva ulterior redistribució.

La moneda eivissenca de plata, a diferència de la de bronze, va circular molt poc per l'illa, com ja hem tingut ocasió de veure. En canvi les troballes, tant aïllades com sobretot a tresors, mostren que la seva circulació es va desenvolupar per terres peninsulars. Això constitueix un clar exemple dels cursos diversos que segueixen les monedes encunyades sobre diferent metall, que poden explicar-se en funció dels canals de distribució, per l'accés discriminat a les diverses espècies per part dels grups socials participants en la circulació monetària, per l'acaparació selectiva de les peces i per la presència de denominacions monetàries específiques. Així, doncs, l'estat ebusità, mitjançant els seus òrgans de govern, els quals determinaven la producció monetària de la seca, va encunyar dos tipus d'emissions –argent i bronze– d'acord amb unes necessitats diferents, que en bona part venien imposades des de fora de l'illa. L'esforç productiu dels ebusitans faria possible l'encunyació de moneda d'argent durant la guerra, però seria després el comandament cartaginès qui obtindria el benefici de la seva posada en circulació. D'acord amb aquest plantejament, *Aybošim*, durant la contesa,

s'hauria convertit en una illa "productora" d'una riquesa que, després de la seva collita a través de tributs i impostos i la seva conversió en moneda, seria en bona mesura "consumida" fora de l'illa per l'exèrcit cartaginès. Per tot això, la hipòtesi de Sejas del Piñal, respecte al possible relleu en l'emissió de plata de la seca d'Arse per la d'Eivissa quan Sagunt va ser conquerida al 212 aC, crec que és altament probable. Veient-se privat d'aquesta important font de numerari per al finançament de les operacions militars, el comandament cartaginès hauria encarregat a Eivissa, sens dubte aliada i plenament compromesa amb el bàndol púnic, que ocupés el lloc de la seca llevantina.

Però, com ha mostrat Retamero, per fer comprensible la moneda, no n'hi ha prou amb posar-la en relació amb l'estructura política que la crea. Per fer-la veritablement entenedora, cal relacionar l'ordre polític amb els processos de treball intervinguts mitjançant la moneda. És a dir, cal vincular la moneda no només amb qui la produeix, sinó també, i sobretot, amb qui era subjecte i amb què era capturat mitjançant aquesta moneda. En el cas d'*Aybošim*, cal plantejar que l'encunyació d'una important quantitat de diners, sobretot de plata, va suposar un enorme salt qualitatiu i quantitatiu per a l'economia ebusitana, que va haver de fonamentar-se, necessàriament, en un enorme esforç productiu. El port d'*Aybošim*, com pot deduir-se de l'episodi del 206 aC, devia ser un port d'avituallament de les esquadres púniques que operaven pel litoral peninsular. D'altra part, a partir de la dispersió d'àmfores ebusitanes d'aquest període a la península Ibèrica, tampoc resultaria forassenyat considerar que dels camps d'Eivissa poguessin sortir una part dels avituallaments de la ciutat de Cartagena, i potser de les tropes púniques a terres peninsulars. També per als intercanvis amb les comunitats ibèriques de la costa (Contestània, Edetània, Laietània, etc), d'on s'obtenien mercenaris i matèries primeres, i sobretot amb les illes Balears, on es reclutaven les tropes d'infanteria lleugera especialitzades en l'ús de la fona (Diod. XIII, 80, 1-5). Sens dubte, aquesta superior demanda estatal motivada per les necessitats del conflicte bèl·lic, va haver de traduir-se en una forta intensificació de la producció, i això va haver de implicar un major nivell

d'exigència sobre cadascuna de les unitats d'exportació. En conseqüència, el resultat va haver de ser una major pressió sobre els productors, principalment els camperols –però també artesans, comerciants i tots aquells que estaven sotmesos a l'autoritat de l'estat ebusità–, que es van veure

subjectes a majors exaccions tributàries. I aquest esforç productiu i fiscal dels productors de l'illa, fou el que va permetre obtenir la riquesa que va fer possible, al mateix temps, l'encunyació de les monedes de plata del grup XVII durant els anys de la Segona Guerra Púnica.

BIBLIOGRAFIA

- CAMPO, M. (1976): *Las monedas de Ebusus*. A.N.E. Barcelona.
- (1987): La ceca de Ebusus: Producción y función. *Actes du Colloque International: Rythmes de la Production Monétaire, de l'Antiquité à nos jours* (Paris, 1986). Numismatica Lovaniensia 7. Louvain-La-Neuve: 119-132.
- (1993): Las monedas de Ebusus. Numismática Hispanopúnica. Estado actual de la investigación. VII *Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica* (Ibiza, 1992). Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 31. Ibiza: 147-168.
- (1994): Les monedes de l'Eivissa Púnica. *La moneda a l'Eivissa púnica*. Sa Nostra. Palma de Mallorca: 39-98.
- COSTA, B. (2000): 'YBSHM (Ibiza) en la Segunda Guerra Púnica, a Costa, B. i Fernández, J. H. (Eds.): *La Segunda Guerra Púnica en Iberia. XIII Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica* (Ibiza, 1998). Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 44. Eivissa: 63-115.
- FERNÁNDEZ, J.H. (1980): *El hipogeo de Can Pere Català des Port (San Vicent de Sa Cala)*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 4. Eivissa
- FERRER MAESTRO, J. J. (2006): El aprovechamiento Financiero de los Bárquidas en Hispania, a Costa, B. i Fernández, J. H. (Eds.): *Economía y finanzas en el mundo fenicio-púnico de Occidente. XX Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica* (Eivissa, 2005). Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 58. Eivissa: 107-126.
- GARCÍA-BELLIDO, M^a. P. (1990): *El tesoro de Mogente y su entorno monetar*. Estudios Numismáticos Valencians nº 5. Generalitat Valenciana. València.
- GÓMEZ, C.; DÍES, E. i MARÍ, V. (2011): *Tres paisajes ibicencos: Un estudio arqueológico*. Saguntum, Extra-10. Universitat de València.
- GÓMEZ, C.; MARÍ, V. I PUIG, R.M. (2005): Evolución del poblamiento rural en el NE de Ibiza en época púnica y romana (Prospecciones sistematicas 2001-2003). *Saguntum*, 37. València: 27-43.
- HENDY, M. (1991): East and West: Divergent models of coinage and its use. *Il Secolo di Ferro. XXVIII Settimane di Studio del CISAM*. Spoleto: 637-674.
- MATA PARREÑO, C. (2000): La Segunda Guerra Púnica y su incidencia en los pueblos indígenas de la costa mediterránea peninsular, a Costa, B. i Fernández, J. H. (Eds.): *La Segunda Guerra Púnica en Iberia. XIII Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica* (Ibiza, 1998). Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 44. Eivissa: 27-61.
- PADRINO, S. (2011): Las monedas foráneas del último tercio del siglo III a. C. del M.A.E.F. halladas en Ibiza. *Ars metallica. Monedas y medallas. XIV Congreso Nacional de Numismática (Nules-Valencia, 25-27 de octubre de 2010)*. Madrid: 527-543.
- PELLICER, J. (1983): Metrología de les encunyacions d'Ebusus. *Gaceta Numismática* núm. 69. Asociación Numismática Española. Barcelona: 37-39.
- PLANAS, A.; PLANAS, J. y MARTÍN, A. (1989): *Las monedas de la ceca de A'bsm (Ibiza)*. Ibiza.
- PLANAS, A. y MARTÍN, A. (1995): *Iconografías de Bes en la moneda púnica de Ibiza*. Ibiza.
- RETAMERO, F. (2000): *La continúa il·lusió del moviment perpetu. Estudi sobre la moneda dels reges, dels mulúk i dels bisbes (segles VI-XI)*. Bellatera.
- RIPOLLÉS, P.P. (2008): The X4 Hoard (Spain): Unveiling the Presence of Greek Coinages during the Second Punic War. *Israel Numismatic Research*, num. 3. The Israel Numismatic Society. Tel Aviv: 51-64.
- RIPOLLÉS, P.P. et alii (2009): La moneda en el àrea rural de Ebusus (siglos IV-I aC), a Campo, M. (coord.): *Ús i circulació de la moneda a la Hispània Citerior. XIII Curs d'Història monetària d'Hispània*. MNAC-Gabinet Numismàtic de Catalunya. Barcelona: 105-135.
- SEJAS DEL PIÑAL, G. (1993): Consideraciones sobre la política monetaria bárquida a partir del análisis de sus monedas de plata. *Rivista di Studi Fenici*, vol. XXI, 1. Consiglio Nazionale delle Ricerche. Roma: 111-136, tavv. XII-XIV.
- VILLARONGA, L. (1973): *Las monedas hispano-cartaginesas*. Barcelona.
- (1981-83): Necesidades financieras en la Península Ibérica durante la Segunda Guerra Púnica y primeros levantamientos de los Iberos. *Nummus IV-VI*. Sociedade Portuguesa de Numismática. Porto: 119-153.
- (1983): Diez años de novedades en la numismática hispano-cartaginesa 1973-1983, a *Studi di Numismatica Punica*, pp. 57-73. Supplemento della *Rivista di Studi Fenici* (1983). Consiglio Nazionale delle Ricerche. Roma.
- (1986): Economía monetaria en la Península Ibérica ante la presencia cartaginesa durante la segunda guerra púnica, en OLMO, G. y AUBET, M^a. E. (eds.): *Los fenicios en la Península Ibérica*. Ed. Ausa. Sabadell (Barcelona).
- (1993a): Les monedes d'argent d'Ebusus i de Gádir. Estudi comparatiu. *Homenatge a Miquel Tarradell*. Estudis Universitaris Catalans, vol. XXIX, pp. 303-307. Ed. Curial. Barcelona.
- (1993b): *Tresors monetaris de la Península ibérica anteriors a August: repertori i anàlisi*. Barcelona.
- (1994): *Corpus Nummum Hispaniae ante Augusti Aetatem*. Madrid.
- (2006): Metrología comparada entre las emisiones de plata de Gadir, Ebusus y Emporion. *Numisma*, núm. 250. Sociedad Ibero-Americana de Estudios Numismáticos. Madrid: 197-203.

EL PATRÓ RAMON FERRER I EL COMERÇ NEGRER

al Carib a la primera meitat del segle XIX

**Antoni Ferrer Abárzuza, Joan Planells Ripoll
i Pere Vilàs Gil**

RESUMEN: En 1997 Steven Spielberg estrenó una película basada en los hechos reales ocurridos a bordo de la goleta española *La Amistad* en la noche del 31 de junio al 1 de julio de 1839 en aguas caribeñas. El motín de un grupo de esclavos africanos que causó la muerte violenta del patrón y otro miembro de la tripulación y su posterior juicio en los EE.UU. proporciona el pretexto al director americano para poner sobre la mesa la cuestión del tráfico negrero al margen de la ley pero habitual en este momento histórico y en este ámbito geográfico. Siguiendo las líneas marcadas por el magnífico trabajo de los profesores Michael Zeuske y Orlando García, ahora sabemos la implicación del patrón ibicenco Ramon Ferrer Ferrer en el triste suceso llevado a la pantalla, lo cual ha permitido a los autores de este artículo contextualizar los hechos en el fenómeno de la emigración de isleños a las entonces todavía colonias americanas y su dedicación a tan indeseable ocupación.

SUMMARY: In 1997 Steven Seillberg released a new film based on real events which occured onboard a spanish schooner la amistad on the night of the 31 of August through the 1st Of June in carribbean waters. A group of african slaves mutinied and violently murdered the captain and a crew member and also documenting the trial that followed in the united states. This poivedes a pretext for the American director to examine the issue of black slavery and the laws concerning it at this historical moment in this geographical area. Followiong along the lines of the magnificent works of the professors Micheal Zueske and Orlando Garcia. We now Know the implications of the ibicencan captain Ramon Ferrer Ferrer in this sad tale taken to the big screen. This permits the authors of this article to contextualise the events of the fenomenon of the immigration to these islands that were at the time American colonies and their dedication to such an undesirable occupation.

UNA PEL·LÍCULA

El 1997 el prestigiós director de cinema Steven Spielberg estrenà una pel·lícula que porta per títol *La Amistad*. Aquesta producció, que tot i el seu evident interès no és la que li ha donat la fama d'excel·lent director, consisteix en la posada en pantalla del sumari del judici celebrat a la ciutat de Connecticut, al nord-est dels Estats Units, l'any 1841 a un grup de cinquanta-tres esclaus. Eren sobretot homes africans que varen ser segrestats i arrencats violentament de la seua terra a un punt

de la part occidental d'Àfrica, i més concretament al que avui és Costa d'Ivori.

L'acusació formulada per la fiscalia de la ciutat va ser d'assassinat, ja que se'ls atribuïa la mort de dues persones la nit del 30 de juny a l'1 de juliol de 1839 a bord de la goleta *La Amistad*. Era un vaixell de bandera espanyola en la qual eren transportats encadenats amb l'evident intenció de ser desembarcats de contraban i venuts il·legalment a un indret indeterminat de la costa nord de l'illa de Cuba,

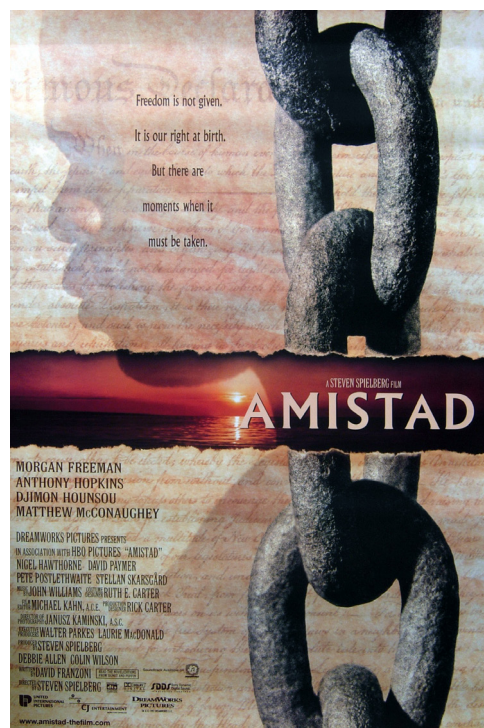
Grup d'esclaus de la pel·lícula *La Amistad*

a la regió de Puerto Príncipe, avui Camagüey, on s'havien establert nombrosos “ingenios” regentats principalment per empresaris procedents de Catalunya en primera o segona generació. Aquests establiments eren dedicats a la producció de sucre de canya sense cap escrúpol en la utilització de la mà d'obra esclava, i fins i tot ajudats per les autoritats, sovint corruptes, que teòricament havien de perseguir aquest vergonyós comerç.

Establerta i admesa la premissa de la mort del patró i del cuiner del vaixell a mans dels esclaus, que s'havien aconseguit alliberar de les cadenes aprofitant la foscor de la nit a alta mar, la qüestió que es va plantejar durant el judici va ser aclarir si aquella pobra gent eren “bozales”¹ o “ladinos” —avui se'n diria “criollos”— en el moment de la mort dels dos tripulants. És a dir, si eren esclaus procedents directament d'Àfrica en el primer cas, i per tant havien nascut en llibertat, o bé si eren esclaus transportats d'un lloc a l'altre d'Amèrica en el segon supòsit. Era una qüestió no gens banal ja que afectava de ple la naturalesa legal o il·legal del seu estatus personal: lliures o esclaus. El transport transatlàntic d'esclaus havia estat prohibit per Espanya des de 1820 i si la “càrrega” de *La Amistad* eren negres boçals significava que havien estat esclavitzats clandestinament a Àfrica i que eren persones lliures.

Els testimonis del fiscal foren Ortiz i Montes, els dos membres de la tripulació als quals els esclaus havien respectat la vida —altres dos fugiren nedant— a canvi de la promesa de conduir el vai-

1 El *Diccionari català-valencià-balear* recull la paraula boçal: “2. Negre (per esclau) que fa poc que és arribat del seu país i encara no sap altra llengua que la seva. 3. Bàrbar, tosc, inculte”.

Cartell de la pel·lícula d'Steven Spielberg

xell al punt de procedència a Àfrica, perquè cap d'ells no sabia manejar una goleta a la vela. En el judici, aquells tripulants juntament amb el cònsol espanyol insistien que els esclaus eren “ladinos” i fins i tot presentaren una llista amb els seus pretesos noms cristians. Cap d'ells, però, sabia ni una paraula d'espanyol ni tampoc d'anglès. L'advocat assignat a la defensa deia que ben al contrari havien estat segrestats i transportats a la força i que, per tant, eren boçals. Sostenia que la mort de les dues persones havia estat un acte de defensa a fi d'obtenir la desitjada alliberació. Sigui com sigui, a la pel·lícula no s'aprofundeix en la personalitat ni els noms dels dos tripulants morts ni en el paper de l'illa de Cuba en aquell transport d'esclaus.

No és el nostre propòsit fer una crítica sobre la pel·lícula, sinó establir uns fets previs que ens permetin la introducció al vertader objecte d'aquest treball. Sí s'ha de dir, però, que a pesar que els seus fonaments són rigorosament històrics, és a dir, que hi va haver una goleta anomenada *La Amistad* dedicada al tràfic d'esclaus i també la mort dels dos tripulants, el patró i el cuiner, aquella nit, la pel·lícula és una clara manipulació en favor dels tribunals ianquis nord-americans i dels casaques vermelles britànics en la destrucció del fort negrer de Lomboko, a Àfrica. D'altra

banda, els dolents de la història són les autoritats espanyoles que apareixen encapçalades per la reina Isabel II, aleshores de deu anys d'edat, a la qual se li consulten greus qüestions d'Estat i representada com una malcriada i capriciosa, sense esment de qui aleshores n'era el regent, el general Baldomero Espartero. Després de moltes deliberacions, el tribunal sentencià que els negres eren africans boçals i per tant lliures i dictà l'ordre de tornar els supervivents —quaranta-quatre homes i tres dones— al seu lloc de procedència.

LA CUBA ESCLAVISTA

L'illa de Cuba va experimentar a partir de devers 1760 un canvi profund del seu sistema productiu. Va ser especialment des de l'ocupació britànica de L'Havana el 1762, arran de la qual es liberalitzà el proveïment d'esclaus i el comerç exterior de l'illa. Quan encara no feia un any d'aquella ocupació, la ciutat va ser recuperada per la Corona espanyola i els comerciants locals, després de l'experiència anglesa, demanaren al rei mesures liberalitzadores del mercat cubà. Carles III, dins el programa general de reformes —que també afectaren Eivissa, amb el *Pla de millores*— va obrir el comerç de l'Espanya metropolitana amb Amèrica el 1765. Fins aleshores havia estat restringit a Castella i als ports de la Baixa Andalusia, primer Sevilla i després Cadis.

Arran d'aquell decret de comerç lliure, el port de Barcelona quedà autoritzat a mercadejar amb les províncies americanes i del Carib. El 1778 quedaren també habilitats els ports de Palma de Mallorca, Tortosa, Almeria i Santa Cruz de Tenerife, entre altres de la costa peninsular atlàntica. Les tripulacions i els vaixells dedicats a aquell comerç havien de ser totalment espanyols o, si eren de construcció estrangera, estar autoritzats expressament, ja que la mesura pretenia fomentar la construcció naval². Aquella liberalització comercial va portar molts habitants de l'antiga Corona d'Aragó, especialment del Principat, al Carib espanyol; també eivissencs, com veurem.

N. 593. Fran. ca Felici' Vidua.....	62.
Su filla Mariana Niza N.ª.....	44.
Su Nieta Fran. ca Prats.....	40
Su Nieta Pedro Prats.....	43.
Su Nieta Domingo Prats.....	8.
Su Nieta Josef Prats.....	4.
Juan M.º Juan Pujol.....	33.
Su Muger Esperanza Ferrer.....	27.
N. 594. Josef Planells & Co.º.....	33. F.
Su Muger Maria Juan.....	23.
Eximado Jhr Mathew.....	20.
Juan Ramon Ferrer.....	38
Su Muger Antonia Ferrer.....	29.
Su fill Joan. ca Ferrer.....	9.
Su fill Damian Ferrer.....	4
Su fill Ramon Ferrer.....	4.
Juan Barth.º Escandell.....	34
Su Muger Fran. ca Ferrer.....	25
N. 595. Barbara Chavarrias.....	65.

Fragment d'un padró parroquial de Sant Elm de l'any 1798

Les mesures de Carles III, la dinàmica productiva a Cuba i la caiguda de la producció sucrera d'Haití arran de la revolució dels esclaus de 1796 i la seva posterior independència de França el 1804, varen fer que les plantacions cubanes de canya de sucre prosperassin molt. La gran illa caribenya va esdevenir la segona regió del món en producció de sucre al final del segle XVIII i s'hi mantengué fins a devers 1870. El sucre era aleshores una de les principals mercaderies objecte de comerç internacional (Maluquer de Motes, 1974: 89).

La feina en aquelles plantacions, com s'ha dit, la feien de manera exclusiva esclaus negres. Segons Ph. D. Curtin (1969: 34) la població esclava de Cuba va passar de 44.300 persones el 1774 fins a 436.500 el 1841; el mateix autor calcula en quinze milions els negres transportats d'Àfrica a Amèrica des del principi del segle XVI fins a l'abolició completa la segona meitat del segle XIX. A partir d'aquella dècada el seu nombre co-

² *Reglamento y aranceles reales para el comercio libre de España a Indias de 12 de octubre de 1778*, Imprenta de Pedro Marín, Madrid, 1778, art. 4, p. 7.

mençà a baixar fins a l'abolició de l'any 1886 (Piqueras, 2011: 250). És necessari aclarir que la immensa majoria d'aquells negres no eren nascuts en esclavatge sinó que havien estat capturats a Àfrica i embarcats cap al Carib en els tristament famosos vaixells negres.

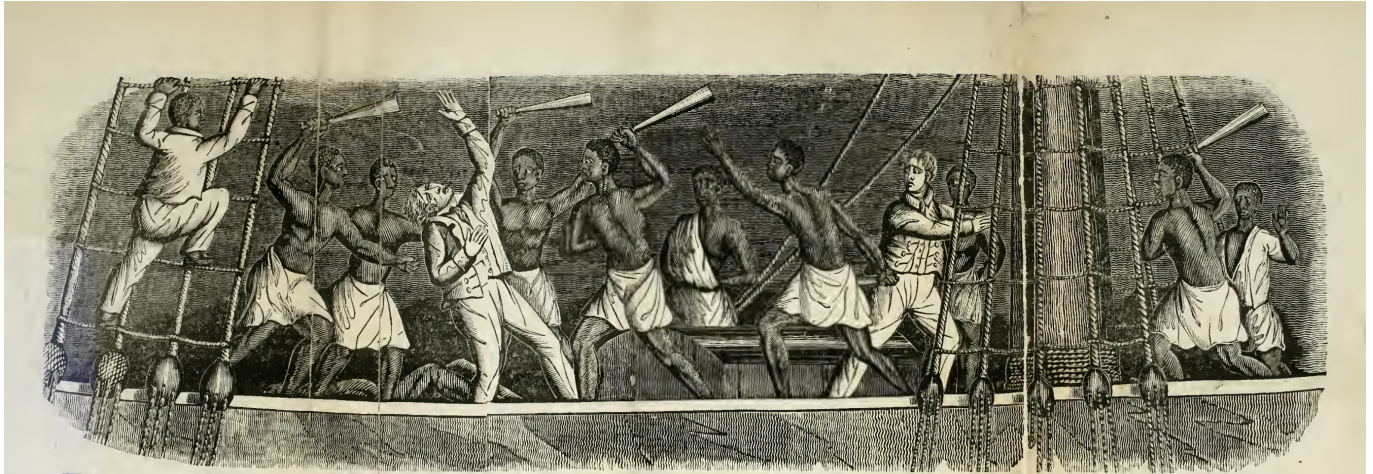
A bord d'aquelles naus de diferents eslores moria fins al 20% dels negres embarcats; de vegades les malalties afectaven fins i tot els membres de la tripulació. Diferents narracions s'aturen en la pudor insuportable que sortia de les bodegues dels vaixells negres, mencionen els taurons que els seguien per l'Atlàntic, alimentant-se dels cadàvers llançats per la borda; testimonien les no infreqüents i desesperades rebel·lions dels negres, raó per la qual els vaixells comptaven amb elements de fortificació a la coberta, com la baricada, que dividia el vaixell i permetia als tripulants el tir sobre els esclaus (Rediker, 2007).

Els britànics declararen il·legal el mercadeig transatlàntic d'esclaus arran de la *Slave Trade Act* del 25 de març de 1807 impulsada per William Wilberforce. Posteriorment i gràcies a l'esforç diplomàtic britànic –en part obligat per evitar que les seves plantacions colonials quedassin en desavantatge respecte de les d'altres països– les altres potències europees promulgaren successivament lleis de prohibició del comerç de negres d'Àfrica a Amèrica. Les Corts de Cadis de 1812 no acordaren l'abolició i tot i que s'hi tractà el tema, el seu article 5, que defineix qui eren els espanyols, exclou els esclaus: “son españoles todos los hombres libres...”; l'article 18 hi insisteix: “són ciudadanos aquellos españoles que por ambas líneas traen su origen de los dominios españoles de ambos hemisferios”. Enguany tan celebrada, aquella constitució va deixar tal qual estava l'esclavitud als territoris espanyols. Després de la invasió francesa d'Espanya, el 1814 se signà el Tractat de París, en què el rei Ferran VII es comprometia a conjugar la tendència a prohibir el comerç negrer amb les interessos de les seues possessions a Amèrica. L'immediat Congrés de Viena, 1815, recollia el compromís d'acabar amb la “calamitat que ha assolat durant tant de temps Àfrica, fet vil a Europa i afligit la Humanitat”. Finalment, Espanya, el 1817, va decretar la prohibició del comerç de negres a partir del 30

de maig de 1820: “en endavant no serà lícit a cap vassall de la Corona d'Espanya comprar esclaus o continuar el tràfic d'esclaus a cap lloc de la costa d'Àfrica” (Lucena, 2005: 177).

El 1833 Gran Bretanya va abolir l'esclavitud i dos anys més tard signà amb Espanya un nou tractat “amb el desig de fer més eficaços els mitjans per abolir l'inhumà comerç d'esclaus”. En previsió que el tràfic de negres africans continuaria de manera clandestina, els tractats autoritzaven les armades respectives la persecució i l'escorcoll dels vaixells sospitosos d'infringir aquelles lleis. Segons el tractat: “les dues Altes parts contractants consenten mútuament que els vaixells de les seues respectives armades reials... puguin escorcollar aquells vaixells mercants d'ambdues nacions que siguin sospitosos d'estar destinats al tràfic d'esclaus” (Cantillo, 1843: 857 “Tratado entre las coronas de España e Inglaterra para la abolición del tráfico de esclavos, firmado en Madrid el 28 de junio de 1835”). És interessant mencionar els indicis a partir dels quals, segons el tractat, es podia inferir que un vaixell era dedicat al tràfic d'esclaus: escotilles tancades amb xarxes, bodega amb més compartiments del normal per a un mercant, existència a bord de taules de fusta susceptibles de permetre fer un entrepont per estibar-hi esclaus, presència de cadenes, grills i manilles; reserves d'aigua més abundants del necessari per a la tripulació enrolada, igualment més estris de cuina dels que s'usarien per a la tripulació consignada i existència d'una caldera de gran capacitat; major quantitat d'arròs i de farines que la susceptible de ser consumida per la tripulació i no consistent en càrrega mercantil del vaixell.

Aquells tractats responien a la pressió abolicionista, però per assumir-los la Gran Bretanya tenia la necessitat de procurar que totes les colònies europees del Carib es mantenguessin en les mateixes condicions d'absència d'aportacions d'esclaus negres des d'Àfrica que les britàniques. Bona prova d'això és que el govern britànic va permetre els portuguesos i després els brasilers de continuar el comerç de negres més avall de l'Equador, amb destí al Brasil, des d'on el proveïment al Carib no era probable. A pesar d'aquell control, la puixança del sistema lucratiu

Death of Capt. Ferrer, the Captain of the Amistad, July, 1839.

Don Jose Ruiz and Don Pedro Montez, of the Island of Cuba, having purchased fifty-three slaves at Havana, recently imported from Africa, put them on board the Amistad, Capt. Ferrer, in order to transport them to Principe, another port on the Island of Cuba. After being out from Havana about four days, the African captives on board, in order to obtain their freedom, and return to Africa, armed themselves with cane knives, and rose upon the Captain and crew of the vessel. Capt. Ferrer and the cook of the vessel were killed; two of the crew escaped; Ruiz and Montez were made prisoners.

*Il·lustració de la mort del patró Ramon Ferrer i del cuiner
Celestino a Beineke Rare Books and Manuscript Library, Yale University, New Haven
(Michael Zeuske y Orlando García Martínez: La Amistad de Cuba: Ramón Ferrer, Contrabando de Esclavos,
Captividad y Modernidad Atlántica,
Caribbean Studies, Vol 37, Núm. 1, pp. 119-187, Universidad de Puerto Rico).*

fonamentat en el treball d'esclaus va fer que el contraban fos d'una magnitud molt important: el nombre d'esclaus a Cuba augmentà d'uns dos-cents mil el 1817 a quatre-cents trenta-cinc mil el 1841 (Curtin, 1969: 34).

El cas de *La Amistad*, de 1839, és un exemple de la manera com es practicava aquell tràfic clandestí de persones capturades a Àfrica. El nombre de negres que transportava la goleta, la ràtio d'homes i dones, la seva procedència, la ruta i molts detalls de com es desenvolupava aquell comerç, s'han pogut conèixer únicament gràcies a l'amotinament de la seva "càrrega" i al posterior procés judicial. Mort el patró, els africans, encapçalats pel negre Cinqué, confiaren que els tripulants supervivents, amenaçats de mort, els portarien a Àfrica. Molt al contrari, el vaixell, "sospatós i d'aparença pirata", va ser vist front a la costa dels Estats Units, prop de Nova York, i descrit pels que el veieren passar com una "llarga, baixa i negra goleta". Poc després va ser capturada pel bergantí de la US Navy *Washington*, comandat pel tinent Thomas R. Gedney. (Barber, 1840).

Si hem de jutjar per les xifres estimades d'esclaus presents a les diferents colònies després de

la prohibició de 1807 i 1820 moltes i moltes goletes com *La Amistad* i altres vaixells majors i menors carregaren a Àfrica, creuaren l'atlàntic i entregaren els esclaus sense novetat al seu destí. El gran treball de Phillip D. Curtin, ja citat, en facilita les xifres a partir de dades procedents dels registres del Foreign Office britànic, que en va fer un minuciós recompte gràcies als seus informadors atats per l'energia abolicionista. En general, els informes del Foreign Office per al Parlament i la premsa eren exagerats per fer guanyar adeptes a la causa de l'abolició, però n'hi ha un de l'any 1845 que contrasta amb la resta: podríem dir que conté les xifres de base de les exageracions³. Molt resumidament, aquelles xifres són les següents: s'hi mencionen 802 noms de capitans-patrons actius entre 1817 i 1843, 847 noms de vaixells negrers, alguns dels quals podien estar repetits o haver canviat el seu nom durant aquell lapse; s'hi identifiquen les banderes de 621 d'aquells vaixells, tot i que cal tenir en compte que ja s'usaven els pavellons de conveniència. A partir d'aquells registres, Curtin s'adona que els vaixells de bandera

³ Podeu consultar-lo a DISC. Data & Information Services Center (<http://www.disc.wisc.edu/>).

portuguesa eren amb diferència els més nombrosos (66%) i proveïen d'esclaus sobretot el Brasil; segueixen a molta diferència els vaixells brasilers (Brasil obtingué la independència el 1822), amb un 16% i amb destinació Brasil; Espanya ocupa el tercer lloc amb un 14% del proveïment de negres a bord de vaixells amb la seua bandera, amb destinació al Carib; el 2% dels vaixells eren de bandera francesa, el 0,8% d'Uruguai, el 0,6 d'Estats Units i Holanda, Dinamarca, Argentina, Suècia i Rússia sumen l'1% restant. La mitjana d'esclaus transportats per cada un d'aquells vaixells era de 373 (Curtin, 1969: 248).

El cas de *La Amistad* va posar damunt la taula que aquell tràfic de persones era possible amb el coneixement, la inacció i fins i tot la implicació de les autoritats ultramarines espanyoles.

UN JOVE D'EIVISSA ARRIBA A CUBA

La pel·lícula d'Spielberg i la història que conta no passaria de ser una més entre totes les que coneixem amb una base històrica més o menys rigorosa. La llarga durada del comerç de persones, la seva gran magnitud i el fet que sigui un fenomen encara recent ha proporcionat nombroses narracions de peripècies d'esclaus i negrers. El que la fa peculiar i força interessant per a nosaltres és que un d'aquells dos tripulants morts a mans dels esclaus africans a bord de *La Amistad*, segons un magnífic estudi dels doctors Michael Zeuske i Orlando García Martínez, era el patró eivissenc i propietari de la goleta, Ramon Ferrer Ferrer (Zeuske-García, 2009: 119-187).

Lluny de les intencions i efectes més o menys rebuscats de la pel·lícula, però tenint-la tothora molt present, l'article de M. Zeuske i O. García es presenta esplèndidament documentat, principalment a l'Archivo Nacional de Cuba, amb una perspectiva quant a les dimensions cubanes i atlàntiques del cas "Amistad" diferents de les interpretacions d'Spielberg. En aquest context el material proporcionat pels arxius de L'Havana, Camagüey, New Haven, Londres, Lisboa, Madrid, Arenys de Mar, Praia (Illes de Cabo Verde) i Sevilla, ens mostra la vida real d'un patró assassinat en la rebel·lió

dels captius que ell mateix transportava. Primer presenta Ferrer com a propietari no solament de la petita goleta (al voltant de 40 tones) destinada al trànsit marítim costaner a l'illa de Cuba, sinó d'alguns vaixells més. Un d'ells era un modern vapor anomenat *Principeño* del qual en posseïa el 50 per cent. Aquests vaixells no solament varen fer transports a la costa sinó també algun viatge de contraban humà des d'Àfrica. Així que Ferrer i els seus socis comercials utilitzaren els guanys d'aquella activitat per a l'acumulació de capitals, els quals a la vegada, a més dels vaixells, foren invertits en noves àrees de producció de canya de sucre a Cuba —en les quals s'utilitzaven esclaus, com s'ha dit—, així com també en modernes tecnologies com els ferrocarrils i les màquines de vapor.

A part de les dades que s'ofereixen a l'article citat, realment se sabia ben poc de Ramon Ferrer abans de la seua mort a bord de *La Amistad*, però les activitats del patró eivissenc descobertes pel doctors Zeuske i García i les seues aventures per les mars del Carib, i concretament a Cuba, són una notícia no del tot inesperada. És a dir, el que ens ve de nou és assabentar-nos del "negoci" al qual es dedicà Ramon Ferrer i, eventualment, el seu germà Damià, però no del tot l'avinentosa d'uns personatges procedents d'Eivissa que, a un moment determinat, decideixen abandonar l'illa on varen néixer i traslladar-se a fer fortuna —o almenys a intentar-ho— a l'anomenada "perla del Carib". Cuba, en aquells anys del segon quart del segle XIX, oferia oportunitats per a uns joves d'Eivissa, nascuts al si d'una família de mariners, tal como posa de manifest l'estudi genealògic que s'ha realitzat amb dades dels arxius locals. Moltes altres persones d'arreu de la geografia espanyola, si fa no fa en idèntiques circumstàncies, prengueren el mateix camí. La prova la trobam en les contínues referències sobre els hisendats catalans a què fan esment els professors Zeuske i García, establerts a la zona de l'illa de Cuba que podríem anomenar el "teatre d'operacions" dels Ferrer i als quals subministraven la tètrica mercaderia humana. En tot moment el dit autor defineix els Ferrer com a catalans d'Eivissa (Maluquer de Motes, 1974: 84-136).

Una goleta amb bandera nordamericana

En anteriors treballs ja s'ha publicat l'intens trànsit marítim que va començar als voltants de la tercera dècada del segle XIX entre Eivissa i alguns dels ports de les colònies espanyoles que encara es conservaven a la part oriental del continent americà, incloses i molt especialment les Antilles i, entre elles, el port de L'Havana (Vilàs, 2007: 35-40). En aquella ocasió el que més ens interessava eren els viatges en si, no debades havíem trobat la informació en els llibres de matrícula de la Capitania Marítima del port d'Eivissa, on cada oficial té una pàgina on s'anotava minuciosament les dates de sortida del port, el vaixell en el qual s'havia enrolat, la destinació i la data de la tornada. En ocasions fins i tot s'hi consignaven algunes de les peripècies que havien passat pel camí o a la seua estada a la colònia, per exemple, alguna malaltia patida, temporals de certa importància durant la travessia de l'Atlàntic, algun d'ells que allà morí de mort natural o en alguna escaramussa, i fins i tot n'hi ha que varen desaparèixer i mai més no es va saber res d'ells (Vilàs, 2007: 35-40). Aquell estudi ens va permetre de conèixer l'extraordinària freqüència dels viatges, els quals ens atreviríem a dir que eren en certa manera desmesurats per a la població illenca del moment i la capacitat de l'illa en l'exportació de gèneres que podien ser d'interès comercial a aquelles llunyanes terres.

També ens ha permès de conèixer en quins vaixells es feien aquells viatges que duraven un mínim de tres mesos entre l'anada i la tornada (un viat-

ge rodó, tot i que alguns d'ells aprofitaren l'estada a aigües americanes per fer singladures entre aquells ports abans de tornar a Eivissa, per la qual cosa podien estar fins i tot un any a tornar) i, en conseqüència, imaginar la concentració dels capitals necessaris per a l'adquisició dels vaixells adequats a tan llargues estades a la mar i el seu manteniment en el cas d'haver estat adquirits fora de les nostres illes, com també la inusual activitat en la construcció naval pròpia aprofitant la bona qualitat de la fusta dels nostres boscos (Costa, 1944; 11-13). Tots aquestos viatges varen ser possibles gràcies a l'adopció de noves tècniques fonamentals per a la navegació i

la construcció naval, en contrast amb els coneixements nàutics del segle anterior entre les quals cal esmentar l'adopció de les veles de tall en comptes de les clàssiques llatines, la possibilitat de disseny del buc dels nous vaixells, on la capacitat de càrrega predominava per sobre de les necessitats de defensa ja afortunadament passades, com també els nous descobriments científics, fonamentalment òptics i magnètics, per calcular la situació lluny de la terra. Així varen anar entrant en servei goletes, bergantins-pollacres, fragates, etc.

Així mateix el despatx d'aquells vaixells es feia sense esmentar el tipus de càrrega que transportaven, ja que no era la funció pròpia encomanada als capitans del port⁴, però sobre la qual es pot trobar informació a algunes publicacions (Cirer, 2008). Tampoc hi figuren els noms dels passatgers —tot i que en algunes ocasions si que s'hi troba l'expressió "*carga y pasaje*"— que aprofitaven el viatge pel que es veu no exclusivament comercial i es traslladaven a aquelles terres com hem dit en busca d'una oportunitat. La investigació de la documentació existent a l'Arxiu Històric d'Eivissa enceta arran de la possible existència dels preceptius passaports expedits a nom dels germans Ramon i Damià Ferrer per emprendre un d'aquells viatges, malauradament no ha proporcionat cap resultat a hores d'ara. Això no obstant s'hi han localitzat da-

⁴ A aquella època la capitania del port s'havia posat sota la responsabilitat dels comandants militars de Marina, instituits el 1800, vegeu VILÀS GIL, P. (1999): "Comandància de Marina" a *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, tom 3, p. 225-228.

La goleta espanyola "La Amistad"

des interessants sobre aquest aspecte dels viatges transoceànics i de les persones que es decidien a canviar de vida.

Però per tal de comprendre el fenomen de l'emigració en aquella època en tota la seua extensió, ens hem de situar al període històric immediatament anterior al dels Ferrer emigrants a Cuba i concretament al final del segle XVIII. Eivissa i Formentera eren aleshores unes illes realment empobrides tal com Jorge Demerson (1980) narra que les va trobar Manuel Abad y Lasiera en un complet estudi de la situació a l'arribada del primer bisbe de l'època moderna. Els documents de l'època que aplega l'estudi permet inferir les causes per les quals una part important i significativa de la població estava dedicada a la mar. En aquell moment —el de l'arribada del bisbe el 1784— encara quedava el recurs al cors, activitat que venia des de molt antic i que havia passat pel seu màxim esplendor durant el segle XVIII (Macabich, 1967: III, 150-190; Vilàs, 1996 i 2003). El desembarcament i ocupació d'Alger per part dels francesos el 1830 va posar el punt i final a la pràctica del cors, tot i que no va acabar oficialment fins a l'acord de París del 1856, no signat per Espanya fins al 1908. Es comprèn, doncs, la dedicació de moltes famílies eivissenques a l'activitat marinera: cors, comerç, pesca, construcció naval, etc. i, concretament, entre elles, la de la família dels Ferrer que ens ocupa.

L'ESTIRP DE RAMON FERRER

Ramon Ferrer Riusec, el pare de Ramon Ferrer Ferrer, patró de *La Amistad* el 1839, de qui no se'n cita la professió, va néixer el 23 de setembre de 1758 a la Marina. Era fill del patró Damià Ferrer Martí i de Joana Riusec Calbet, casats el 1736. Damià tenia el mateix nom i professió que el seu pare, Damià Ferrer Costa, casat amb Caterina Martí Xareco, i que el seu avi, Damià Ferrer de Miquel —casat el 1673 amb Francesca Costa. El besavi, Miquel Ferrer de Damià va ser, en canvi, mestre picapedrer. El germà de Ramon Ferrer Riusec, oncle de Ramon de *La Amistad*, de nom An-

toni, també es féu patró i amb aquesta professió figura al *Padró general de 1825* (Arxiu Històric d'Eivissa, sense foliar)

El dit Ramon Ferrer Riusec es casà el 1785 amb Antònia Ferrer Ros, i tengueren tres fills: Francesc (1789) i els nostres Damià (1794) i Ramon Ferrer Ferrer (1797). Antònia va morir devers 1800 i Ramon Ferrer Riusec va contreure matrimoni en segones núpcies entre 1801 i 1808 amb Antònia Ros Pujol. D'aquella unió nasqueren Josep (1808) i Antoni Ferrer Ros (1811). Anys més tard, Ramon Ferrer de *La Amistad* tengué una goleta anomenada *Bella Antonia*, molt probablement en record de sa mare, morta quan ell era petit.

En aquell mateix padró també figura el germà mitjà de Ramon, Damià Ferrer Ferrer, de 30 anys, de professió mariner, casat amb Caterina Riusec, de 25 anys, amb qui tenia dos fills: Ramon i Pere Ferrer Riusec (els mateixos cognoms que tenia el seu avi patern); el primer tenia aleshores 2 anys i el segon no arribava a l'any. És clar, per tant, que Damià partí cap a Cuba en algun moment entre 1825 i la primera vegada que segons l'article de Zeuske i García se'l documenta en aquella illa, el febrer de 1836.

Ramon Ferrer Ferrer no figura en el *Padró general de 1825*, senyal que ja no era a Eivissa en aquell moment, de manera que va anar-se'n d'Eivissa amb menys de vint-i-vuit anys d'edat. Es casà a Regla, ben a prop de l'Havana, Cuba, amb

Juana González García l'octubre de 1830, amb la qual va tenir diverses filles (no queda clar quantes), el que sí se sap és que a la primera se la va anomenar Antonia, com la seua mare que havia mort a Eivissa devers l'any 1800 (Zeuske-García, 2009: 122). Quan morí a bord de *La Amistad* Ramon Ferrer tenia 42 anys.

L'any 1854 es documenta un Ramon Ferrer Riusec, Tercer Pilot d'Amèrica, que partí d'Eivissa el dia 3 d'agost de 1854 amb la pollacra-goleta *Adela*, matrícula IB 2-1^a, però no hi figura la destinació. Aquest Ramon havia de ser el fill de Damià, abans esmentat, i que aleshores devia tenir 31 anys. El 29 de juny de 1855 tornà a embarcar-se en el bergantí-goleta *Leal*, matrícula IB 15-1ª amb destinació a l'Havana. Finalment torna a sortir el mes de juny de 1860 altra vegada amb el *Leal* amb destinació a Puerto Rico.

S'han d'esmentar altres mariners de cognom Ferrer documentats en viatges transatlàntics. Josep Ferrer Torres navegà entre 1888 i 1889 com a Segon pilot del bergantí *Amable Antonia* (nom que coincideix amb el d'una de les goletes de Ramon Ferrer), cap a Brunswick, Buenos Aires i Vigo. No acaben aquí les coincidències perquè segons Joan Llabrés (1958: 187) entre 1813 i 1817 hi havia a Eivissa un llaüt amb el nom *La Amistad*, manat pel patró Jordi Pineda. Encara més, Josep Ferrer Bonet, de 51 anys el 1860, havia començat a navegar 1842 com a Tercer Pilot de Tots els Mars i viatjà sis vegades a Puerto Rico i una a l'Havana, però el més sorprenent de tot és que en un dels viatges a Puerto Rico, i concretament el que va sortir d'Eivissa el 16 de febrer de 1851 i tornà el 20 de juliol de 1852, s'embarcà en un bergantí anomenat *San Juan*, àlies "La Amistad", igual que la goleta negrera de Ramon Ferrer. A l'esmentat llibre de Joan Llabrés (1958: 187) hi ha més informació sobre aquell bergantí amb el reiterat nom que ens ocupa i també consta a la documentació sobre benediccions de l'Arxipiscopat que fou beneït el 1850. És cert que "amistad" no era un nom infreqüent per als vaixells, així a l'informe del Foreign Office de 1845 es troben un *Amistad Habanera*, *Amizade*, *Amizade Constante*, *Amizade Feliz* i *Amizade de Santos*.

Hem de ser conscients que el llinatge Ferrer és un dels més abundants a Eivissa, dels quals n'hi ha diverses branques esteses per tota l'illa i la de For-

mentera en quasi bé tota la gama d'oficis possible. Encara que no està documentada l'afinitat familiar no seria impossible que els significats corsaris Vicent Ferrer de qui se sap que va exercir aquesta singular ocupació entre 1753 i 1769, Antoni Ferrer, entre 1779 i 1783, o Bartomeu Ferrer entre 1798 i 1801, en fossin familiars més o menys llunyans (Llabrés, 1958: 77-92). Trobam algunes referències que, a falta de dades que ho aclareixin, podem suposar que podien tenir relació amb els Ferrer emigrants a Cuba, encara que només sigui per la coincidència de noms i llinatges: Francesc Ferrer Riusec qui el 1860 manava el falutx *Frasquito*, matrícula IB 66-2^a i Damià Ferrer Verdadera qui el 1861 manava el falutx *San Agustín*, matrícula IB 103-2^a, o Vicent Escandell Juan qui el 1854 manava el falutx *Isabel II*, matrícula IB 53-2^a, encara que en aquest darrer cas tot fa pensar que la coincidència amb el vaixell del mateix nom propietat de Damià Ferrer a Cuba era realment fortuïta.

dates	Nom i cognoms	Nom del pare	Data matrimoni	Nom de l'esposa	professió
?	Miquel Ferrer	Damià			Obrer de vila
? - 1720	Damià Ferrer	Miquel	1673	Francesca Costa	Patró
1679 - ?	Damià Ferrer Costa	Damià	?	Caterina Martí Xareco	Patró
1713 - ?	Damià Ferrer Martí	Damià	1736	Joana Riusec Calbet	Patró
1758 - ?	Ramon Ferrer Riusec	Damià	1785	Antònia Ferrer Ros	
1789 - ?	Francesc Ferrer Ferrer	Ramon			
1794 - ?	Damià Ferrer Ferrer	Ramon	<1825	Caterina Riusec	mariner
1797 - 1839	Ramon Ferrer Ferrer	Ramon			Patró
			<1808	Antònia Ros	
1808 - ?	Josep Ferrer Ros	Ramon			mariner
1811 - ?	Antoni Ferrer Ros	Ramon			

GABRIEL MATUTES

L'any 1837 es documenta Gabriel Matutes navegant amb Ramon Ferrer en aigües de Cuba (Zeus-

ke-García, 2009: 129). El fet que Ramon i Damià fossin eivissencs i que tenguessin un mariner anomenat així fa pensar d'immediat que també havia de ser-ho, a pesar que no apareix el seu lloc d'origen a cap document. De fet, en aquell moment de la primera meitat del segle XIX hi havia quatre Gabriel Matutes eivissencs: Gabriel Matutes Sorà, patró corsari, nascut el 1768; Gabriel Matutes Prats, fill seu, nascut el 1802; Gabriel Matutes Pujol, nebot del corsari i nascut el 1815, casat a Eivissa el 1837, i Gabriel Matutes Riera, nét del corsari, nascut el 1833. De tots ells el que per edat té major probabilitat de ser l'emigrat a Cuba és Gabriel Matutes Prats, fill del corsari Gabriel Matutes Sorà o, més improbablement, Gabriel Matutes Pujol, casat el 1837 i que el mateix any hauria partit cap a Cuba.

El *Padró general de 1825* conté la inscripció d'Anna Prats, de 62 anys, viuda, qualificada de pobre, mare de Gabriel Matutes Prats, de 22 anys, solter. Vivien al carrer de la Mare de Déu.

La família de Gabriel Matutes Pujol també apareix al dit *Padró general de 1825*. Era fill d'Antoni Matutes, de 32 anys, casat amb Isabel Pujol, de 31 anys, el 1813; tenien els següents fills: Gabriel, de 9 anys, Bernat, de mesos, Anna, de 7 anys i Isabel, d'un any. Residien al carrer de la Mare de Déu. La taula resumeix aquestes dades:

dates	Nom i cognoms	Nom del pare	Data matrimoni	Nom de l'esposa	professió
1717 - ?	Antoni Matutes Ferrer			Elisabet Sorà Prats de Gabriel	
1768 - ?	Gabriel Matutes Sorà	Antoni	1783	Anna Prats Arabí	patró-corsari
1790-1861	Antoni Matutes Prats	Gabriel	1813	Elisabet Pujol Garcia	mariner
1802-1862	Gabriel Matutes Prats	Gabriel	1832	Maria Riera Escandell	mariner
1815 - ?	Gabriel Matutes Pujol	Gabriel	1837	Elisabet Grimadacho Noguera	mariner
1833 - ?	Gabriel Matutes Riera	Gabriel			prevere

ELS NEGOCIS DE RAMON FERRER A CUBA

Ramon ja no era a Eivissa el 1825 i el 1830 es casà a Cuba. Damià se'n va anar de la seua illa després de 1825. El febrer de 1836 apareix com a patró de *La Amistad* en un viatge costaner entre L'Havana i Guanaja. Els documents d'Eivissa només poden aportar aquestes dates sobre l'activitat dels Ferrer a Cuba, de manera que el que s'exposa tot seguit és un resum de l'article de M. Zeuske i O. García (2009).

Ramon Ferrer i probablement també Damià es dedicaren des de 1834 a l'activitat marítima relativament modesta i pacífica del comerç entre els ports de L'Havana i Matanzas als de Guanaja i Nuevitas, a fi de subministrar per mar els productes necessaris a la regió de Puerto Príncipe, ja que el sistema de comunicacions per terra era encara incipient. El lucre d'aquesta activitat comercial i marinera sobre l'accidentada costa nord de l'illa de Cuba animà a Ferrer a construir la goleta *La Amistad* al port de Bajos, Nuevitas, i a fer viatges no precisament amb articles de primera necessitat, sinó per proporcionar als hisendats d'aquelles regions cubanes els esclaus necessaris per als anomenats "ingenios", molts d'ells en mans de catalans, dedicats a la producció de sucre. Les entregues de negres de contraban, anomenades "alijos", es feien a la nit des de punts prèviament escollits de la costa. Els esclaus eren obligats a caminar, amb freqüència durant hores, per arribar a la hisenda que havia fet l'encàrrec. En el cas que ens ocupa, els esclaus foren adquirits per Ferrer en un lloc de la costa de Cuba, prop de l'Havana, on els havia deixat el vaixell portuguès *Teçora*, que els havia portat des de Lomboko, a la costa de Gallinas, Àfrica. D'immediat, Ferrer els embarcà a bord de la seua goleta.

Ara bé, més recents estudis del professor M. Zeuske (2012) exposen que l'únic vaixell que arribà a L'Havana procedent de la regió de Gallinas el juny de 1839 (i concretament el dia 26 segons les anotacions existents al llibre d'entrades del port de L'Havana) va ser l'anomenat *Hugh Boyle*, del capità J. R. Brown, amb bandera dels Estats Units. Aquesta constatació dóna peu a pensar que en realitat el *Teçora* era el vaixell nord-americà, i encara més quan sabem que a aquell moment el cònsol

dels Estats Units a L'Havana, un tal P. Trist, també ho era de Portugal, així que fàcilment haurien pogut falsificar la documentació del vaixell i del seu capità. I ara ve la gran pregunta: Què sabien els defensors de l'abolicionisme, els advocats, els jutges del procés portat a la pantalla per Spielberg i les autoritats nord americanes dels viatges d'esclaus a ports de fora dels Estats Units amb vaixells de la seua nacionalitat i no varen dir en el judici als esclaus de *La Amistad*?

Ramon Ferrer posseïa ell mateix un esclau, Celestino, negre o mulato que havia comprat a Camagüey de manera legal (hi ha l'acta notarial de la compra) i que passà a formar part de la tripulació com a cuiner. Celestino va resultar ser l'altre mort en la revolta dels africans de *La Amistad*.

Aquell últim viatge de Ferrer no havia estat el primer. També era el propietari d'una altra goleta anomenada *Nueva Antonia*, segurament en honor de la seua filla Antonia Ferrer González o bé de la seua mare Antonia Ferrer Ros. El *Nueva Antonia* naufragà el mes de maig de 1836 a la boca de Camarioca. El més important d'aquesta notícia és el fet que al diari on es recull el naufragi, el *Diario de la Habana*, també es diu que el capità Ramon Ferrer era conegut a aquelles terres per l'àlies de "Roselló". S'ha d'esmentar que a la documentació sobre esclavatge investigada per M. Zeuske a Praia, Illes de Cabo Verde, Àfrica, no apareix cap Ferrer, però sí Roselló. Encara més, a la declaració *ab intestato* de la viuda de Ramon Ferrer, Juana González, feta el maig de 1840 s'esmenta l'existència d'un altre vaixell, anomenat *Bella Antònia*, amb el qual s'havien fet alguns viatges directament a la costa d'Àfrica devers 1836 o 1837 per portar esclaus a Cuba. Aquest vaixell va ser apressat pels anglesos, segons digué Juana González. La causa de l'apressament fou la violació dels tractats internacionals de prohibició de tràfic negrer transatlàntic. D'altra banda, el seu germà Damià figura el febrer de 1837 com a patró i propietari del vaixell anomenat *Isabel II* (Zeuske, 2012).

La inversió més important de Ramon i probablement del seu germà Damià, però, era la participació del 50% que posseïa sobre el vapor *Principeño* originàriament anomenat *Yumuri* i

comprat per la societat en què s'integrava Ferrer el novembre de 1837 (Zeuske-García, 2009: 155).

Per la lectura dels treballs de M. Zeuske (2008, 2012) i l'editat amb O. García (2009) queda clar que Ramon i Damià Ferrer eren uns individus decidits a fer tot el que fes falta per obtenir lucre. El testimoni traduït d'un dels esclaus de *La Amistad*, anomenat Cinque (més correctament transliterat com Sengbe Pie), qui freqüentment parla en nom del grup captiu, es dedueix que un dels motius que van provocar la rebel·lió va ser l'ordre donada pel patró Ferrer de reduir a la meitat les racions que s'havien de repartir als esclaus durant la navegació. També influïren les burles i bromes de mal gust amb què eren obsequiats per part del cuiner Celestino, esclau de Ferrer.

Naturalment, aquestos fets provocaren la instrucció d'un expedient per part de la Comandància de Marina del port de L'Havana, i és a aquesta documentació que els firmants de l'article han trobat la majoria de les dades que ens interessen sobre aquells fets. S'hi inclouen els testimonis d'algunes persones residents a Cuba, a més de la família de Ferrer, que declararen ser creditors de diversos deutes que hagueren de justificar, la qual cosa proporciona dades importants sobre els personatges que hi intervenen. Com és natural, cap d'ells va voler parlar sobre les activitats il·legals a les quals els Ferrer estaven dedicats, ni tampoc les autoritats de Marina de L'Havana les volien investigar realment.

Sigui com sigui el cas és que tota aquesta ben documentada investigació posa de manifest la ràpida acumulació en mans dels Ferrer de grans capitals, impossibles d'obtenir en els viatges de productes purament comercials entre L'Havana i els altres ports cubans, i suggereix que Ramon Ferrer era en realitat un empresari esclavista que fins i tot utilitzava un nom figurat (el de Roselló) per a les seues activitats fora de la llei, que consistien bàsicament en proporcionar esclaus negres als grans hisendats del sucre.

El cas de *La Amistad* va esdevenir de seguida un dels fets transcendents de l'Abolicionisme. "Uno de los mitos fundadores de la América, hoy diríamos 'de Obama'", afirma Zeuske (2008: 271). El seu ressò entre els coetanis fou important i encara continua en plena vigència en els estudis so-

bre esclavitud; és per això que Spielberg hi parà atenció i convertí aquell cas en pel·lícula.

No ho podem saber del cert sense una recerca que no és fàcil de fer, però no és casualitat que mesos més tard del succeït de *La Amistad* de Ramon Ferrer, Gregori XVI (1831-1846) pronuncià la primera condemna papal de l'esclavitud amb caràcter universal. Ho féu amb paraules exactes i coneixements precisos del funcionament de la mecànica d'aquell fenomen. Val la pena acabar aquest article amb la traducció d'aquell text que fou dictat el 3 de desembre de 1839 i editat en espanyol a la *Gaceta de Madrid* el primer de gener següent:

“advertim i amonestam amb la força del Senyor a tots els cristians de qualsevol classe

i condició i els prohibim que ningú, en endavant, no sigui tan agosarat de molestar injustament els indis, els negres o altres homes, prendre'ls els seus béns o reduir-los a l'esclavitud; ni donar ajut i favor als que es dediquen a tals excessos o a exercir un tràfic tan inhumà pel qual els negres —com si no fossin homes sinó vertaders i impurs animals reduïts com ells a la servitud, sense cap distinció i contra les lleis de Justícia i Humanitat— són comprats, venuts i dedicats als treballs més durs. Per tal motiu s'exciten discòrdies i es fomenten guerres continues en aquells pobles per l'esca del guany oferit als raptors de negres” (Lucena, 2005: 308-309; la traducció és nostra).

BIBLIOGRAFIA

- BARBER, John W. (1840): *A History or the Amistad Captives being a Circumstantial Account of the Capture of the Spanish Schooner Amistad by the Africans on Board. Their Voyage and Capture near Long Island, New York, New Haven.*
- CANTILLO, Alejandro del (1843): *Tratados, convenios y declaraciones de paz y comercio que han hecho con las potencias extranjeras los monarcas españoles de la casa de Borbón desde el año de 1700 hasta el día*, Madrid, Impremta d'Alegria y Charlain.
- CIRER COSTA, Joan Carles (2008): *Xifres per a una història, una història en xifres*, Editorial Mediterrània-Eivissa. Eivissa.
- COSTA RAMON, Antoni (1944) “Construcción naval” a *Ibiza*, núm. 1, Instituto de Estudios Ibicencos, Eivissa, p. 11-13.
- CURTIN, Phillip D. (1969): *The Slave Trade. A Census*, University of Wisconsin Press, Madison i Londres.
- DEMERSON, Jorge (1980): *Ibiza y su primer obispo don Manuel Abad y Lasierra*, Fundación Universitaria Española, Madrid.
- FERRER ABÁRZUZA, Antoni (en premsa) *Captius o “esclaus” a Eivissa, segles XIII-XVI.*
- FERRER ABÁRZUZA, Antoni (en premsa) “Captives and their Masters in Eivissa (Balearic Islands, West Mediterranean Sea), s. XIIIth-XVIth”.
- LLABRÉS BERNAL, Juan (1958): *Apuntes para la Historia Marítima de Ibiza*, Palma, p. 187.
- MACABICH, Isidor (1967): *Historia de Ibiza*, tom III, editorial Daédalus, Palma, p. 150-190.
- MALUQUER DE MOTES, Juan (1974): “La burguesia catalana i l'esclavitud colonial: modes de producció i pràctica política” a *Recerques: història, economia, cultura*, núm. 3, p. 84-136.
- PIQUERAS, José Antonio (2011): *La esclavitud en las Españas. Un lazo transatlántico*, Catarata, Madrid.
- REDIKER, Michel (2007): *The Slave Ship. A Human History*, John Murray Publishers, Londres.
- THOMAS, Hugh (1998): *La trata de esclavos. Historia del tráfico de seres humanos de 1440 a 1870*, Editorial Planeta, Barcelona
- VILÀS GIL, Pere (1996) *Jaume Planells Ferrer, “Sit”, Història d'un corsari*, editorial Mediterrània-Eivissa, Eivissa.
- VILÀS GIL, P. (1999): “Comandància de Marina” a *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, tom 3, p. 225-228.
- VILÀS GIL, P. (2003): *Corsaris Eivissencs. Lòfics de corsari a l'Eivissa dels segles XVIII i XIX*, Genial Edicions Culturals, Eivissa.
- VILÀS GIL, P. (2007): “Joan Prats Marí, patró d'Amèrica” a *VII Curs de Cultura Popular de les illes Pitiüses*, Fundació Sa Nostra, Eivissa, p. 35-40.
- ZEUSKE, Michael (2008): “Tres Amistades (o más) – varias películas en una” a *Caribbean Studies*, vol. 36, núm. 2, juliol-desembre, Universidad de Puerto Rico, p. 271-276.
- ZEUSKE, Michael—GARCÍA, Orlando (2009): “La Amistad de Cuba: Ramón Ferrer, contrabando de esclavos, captividad y modernidad atlántica” a *Caribbean Studies*, vol. 37, núm. 1, gener-juny, Universidad de Puerto Rico, Puerto Rico, p. 119-187.
- ZEUSKE, M. (2012): *Die Geschichte der Amistad: Sklavenhandel und Menschenmuggel auf dem Atlantik im 19. Jahrhundert*, Ed. Reclam, Stuttgart.
- <http://www.slavevoyages.org/tast/database/search.faces>
http://www.disc.wisc.edu/archive/slave/slave01_code.html

EIVISSA EN LES PRIMERES TARGETES POSTALS IL·LUSTRADES

Ana Colomar Marí

RESUMEN: El artículo es un estudio introductorio sobre el desarrollo de la postal ilustrada y su presencia y evolución en Eivissa. Las tarjetas postales nacieron como un medio de comunicación, pero con el tiempo se han convertido en auténticos documentos de gran valor documental e iconográfico, únicos e insustituibles. La aceptación popular de la postal, sobretodo durante las primeras décadas del siglo XX, y su expansión, hicieron de este formato un verdadero fenómeno social. Gracias a las postales podemos conocer mejor la obra de los primeros fotógrafos, a la vez que reflejan las transformaciones urbanísticas, sociales y culturales de cada lugar. A pesar de su popularidad, creemos que estas tarjetas no están del todo valoradas, una circunstancia atribuible en parte al desconocimiento de su naturaleza y significado. ¿Quién no ha recibido, enviado o adquirido como recuerdo una postal?

SUMMARY: This is an introductory study on the development of the enlightened postcard and its presence and evolution in Eivissa. The postcards were created as a means of communication, but over time have become authentic documentary sources and iconographic documents of great value, unique and irreplaceable. The popular acceptance of the postcard, especially during the first decades of the twentieth century, and the expansion of this format made it a real social phenomenon. Thanks to postcards can better understand the work of the first photographers and these, in turn, reflect the urban, social and cultural changes of each site. Despite its popularity, we believe that these postcards are not fully appreciated, a circumstance attributable in part to the lack of familiarity with its nature and meaning. Have you already purchased, received or sent a postcard as a souvenir?

FOTOGRAFIA I TARGETA POSTAL

La targeta postal va néixer l'any 1869 com un mitjà de comunicació escrita, per a comunicacions de caràcter comercial i sense il·lustracions, una cara es reservava per a l'adreça de la persona destinatària i el segell, i l'altra per al missatge. A partir de l'any 1892 fou quan va aparèixer i es va anar desenvolupant la targeta postal il·lustrada, principalment amb fotografies de les vistes més emblemàtiques de les ciutats. A les nostres illes, les veritables protagonistes són les postals fotogràfiques i a elles ens referirem durant la major part d'aquest article. En qualsevol cas, el pes de les postals il·lustrades o artístiques, és a dir, com a obra d'artista, és relativament petit en comparació amb les fotogràfiques. Des del naixement de la fotografia, les nostres illes han estat captades pels

objectius de les càmeres de molts fotògrafs, tant locals com forans, professionals o amateurs. Tots ells han vist en aquestes terres múltiples motius mereixedors de ser captats. A més, pels primers fotògrafs, que eren retratistes professionals, l'edició i comercialització de les targetes postals els suposà una altra oportunitat per rendibilitzar la seva activitat fotogràfica i donar una altra sortida a les seves imatges. Tot i que el naixement de la fotografia i el de la targeta postal nascuda simplement com a mitjà de comunicació són totalment dispars, quan la fotografia i la postal es fusionaren podem afirmar que es complementaren a la perfecció. De fet, a part de donar una difusió massiva a la fotografia, la targeta postal en molts de casos ha permès perpetuar l'obra fotogràfica dels seus

Postal artística amb il·lustració de Castañer. “Trajes regionales. Ibiza”. Editada per Escudo de Oro. 1970. Representació imaginada, reproduïx l'estil d'un autor i d'una època. Postal fotogràfica amb fotografia de Narcís Puget. “Traje antiguo (Cambux)”. Editada per Quilis l'any 1935. Representació real. Arxiu d'Imatge i So Municipal d'Eivissa (AISME)

autors, que d'altra manera s'hagués perdut. Malauradament tenim alguns exemples d'arxius fotogràfics personals que s'han extraviat per diverses raons, però les seves fotografies encara “circulen” i es difonen en forma de postal.

No sabem amb certesa quina és la fotografia més antiga d'Eivissa. Durant les últimes dècades del segle XIX, els fotògrafs no s'establien a un lloc de forma permanent, eren ambulants, tal és el cas de Leandro Soto que estigué uns anys a Eivissa, o l'italià Carlo Bertazioli que alternà les seves estades a Eivissa amb els estudis fotogràfics que tingué a Barcelona i altres poblacions catalanes. Segons Maria-José Mulet, l'estudi del fotògraf professional i itinerant Pere Escandell estava actiu a Eivissa l'any 1866. Així i tot, podríem citar tres fotografies no personals de les més primerenques, una vista on podem observar les dues estacades de la ciutat que fou captada entre 1864 i 1867, una altra perspectiva de la segona estacada i el seu traçat, i una imatge del passeig des Baladres (avui passeig de Vara de Rey) captada des de dalt de la segona estacada, realitzades cap a l'any 1868.

Igualment podem esmentar una fotografia feta a Palma l'any 1860 per l'anglès Charles Clifford d'un grup d'eivissencs que viatjà a aquella illa amb motiu de la visita de la reina Isabel II, titulada *Aldeanos de Iviza que presentaron a S.S.M.M. los productos agrícolas de la Isla*.

Com ja hem comentat, Leandro Soto, empresari d'una companyia de sarsuela, obrí la seva galeria a Eivissa l'any 1895. D'ell en podem destacar la particularitat de fer fotografies de difunts, anomenades *postmòrtems*, una pràctica comú durant els darrers anys del segle XIX, per tal d'immortalitzar aquells familiars que s'havien mort abans de ser retratats. Entre d'altres, Soto captà algunes vistes panoràmiques de la ciutat, la processó del Corpus i les corregudes de bous, imatges que tenia a la venda al seu comerç. El fotògraf Carlo Bertazioli (1845-1923)

obrí el seu estudi al carrer de ses Monges, al costat de l'església, en juny de 1906, tot i que des d'abans de 1884 ja venia d'una manera regular a Eivissa a exercir de fotògraf, on sovint retratava per al públic en general als jardins de Toribi Puget. De Bertazioli són les fotografies del grup de pagesos de Sant Josep amb la indumentària tradicional que resultà guanyador designat per la Societat Arqueològica Ebusitana durant les festes del Centenari del marí Riquer l'any 1906. Un altre fotògraf que s'establí a Eivissa el mes de març de 1908, al carrer de Comte Rosselló, en front del teatre Pereira, fou Francesc Hernández. Per la seva banda, Narcís Puget (1874-1960), el nostre principal retratista i un dels millors fotògrafs d'Eivissa, des de 1897 i durant tot el seu període de formació fora de l'illa, treballà de fotògraf durant les seves estades eventuales a Eivissa en el gabinet fotogràfic que instal·lava de forma provisional també als jardins del seu oncle, fins que s'establí definitivament a l'illa l'any 1909. Fou Puget qui incorporà els millors avanços tècnics, especialment en les fotografies postals, i el primer fotògraf eivissenc en editar les seves vistes i retrats com a targetes postals.

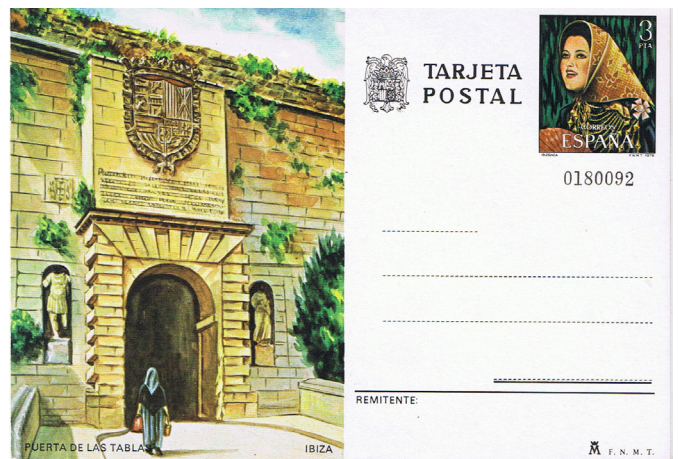
Fotografia de Charles Clifford del grup d'eivissencs que viatjaren a Palma amb motiu de la visita de la reina Isabel II, l'any 1860

UNA INTRODUCCIÓ A LA TARGETA POSTAL

Una vegada que les postals eren adquirides i en el seu cas trameses, per ventura podien acabar guardades en calaixos pel seu valor de record o sentimental, o ser llençades després d'haver arribat al seu destí i per tant d'haver aconseguit el seu propòsit. En qualsevol cas aquestes targetes sempre han estat objecte de col·leccionistes. Avui, pel seu valor documental i iconogràfic també són recopilades i custodiades als arxius, on queden a l'abast d'investigadors i altres persones interessades en la seva consulta i com a eina de recerca, ja que recullen aspectes socials, culturals, paisatgístics, arquitectònics i monumentals, i moltes vegades són els únics testimonis gràfics que han perdurat. De fet, a l'hora de fer aquest estudi ens hem servit bàsicament de la col·lecció de postals de l'Arxiu d'Imatge i So Municipal d'Eivissa (AISME) de l'Ajuntament d'Eivissa, que abasta tota la geografia de les illes d'Eivissa i Formentera, i cronològicament des de les primeres postals d'Eivissa impreses per Hauser y Menet per l'editor Josep Tous cap a l'any 1899. Altres col·leccions que mereixen ser mencionades pertanyen a l'Arxiu d'Imatge i So del Consell d'Eivissa, així com la col·lecció particular de José Cantero.

Plana en la forma física, la targeta postal destaca pel seu caràcter polièdric i polifacètic, de manera que la podem analitzar des de diversos angles: la il·lustració, el format, l'autor de la fotografia, l'editor, l'impressor, la seva comercialització, si ha estat circulada o no, el segell, el text dirigit a un destinatari, etc. De la seva observació minuciosa en podem obtenir diversa informació rica i variada. En les postals antigues ens trobam la majoria de les vegades davant un desconeixement total de les dates i les autories, dades que es poden arribar a esbrinar a través de la presentació de la postal, la pròpia imatge fotogràfica, l'epígraf o text explicatiu, la data del mata-segell o altres fons externes, com la premsa d'època. La producció de postals requereix la intervenció d'un fotògraf, un editor i un impressor, tres tasques que podien ser desenvolupades per la mateixa persona o ser diferents, així doncs és essencial poder identificar cadascun d'ells. Avui, el dret d'autoria de les fotografies està plenament garantit a través de les disposicions legals vigents, però abans era un fet habitual fer constar en les targetes només l'editor, un aspecte que sempre ha dificultat l'atribució de les fotografies als seus autors.

No hem de perdre de vista que la targeta postal pertany al gènere epistolar, va néixer com un mitjà de comunicació simple, per a missatges breus. Com la seva tramesa no necessitava sobre, la seva tarifa era també més reduïda que una carta normal, esdevenint una modalitat de correu més econòmica i molt utilitzada per una gran majoria.

Enter postal d'Eivissa (número 117), editada per la FNMT (Fábrica Nacional de Moneda y Timbre) l'any 1978

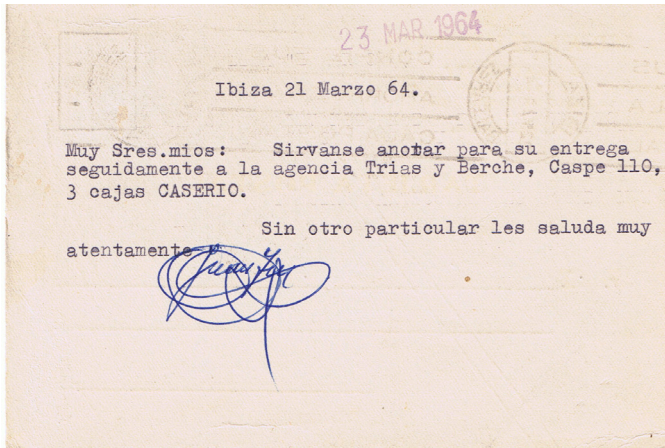
Anvers i revers d'una postal editada abans de desembre de 1905 per Hauser y Menet, amb un text breu dalt la fotografia. Està circulada l'any 1906 per tant porta el mata-segell, la marca aplicada per Correus sobre el segell o postal per no tornar a ser utilitzada, amb la data i el lloc on s'ha despatxat. El preu del segell és de 10 cèntims. Arxiu d'Imatge i So Municipal d'Eivissa (AISME)

Pel que fa a la seva tipologia, les targetes postals poden ser d'emissió pública o privada. Les primeres són conegudes com "targetes enters postals", són editades o autoritzades per l'entitat oficial de Correus, i porten el segell de franqueig ja imprès a la cartolina. En canvi, les targetes privades són les que necessiten un segell per poder circular. Com a targeta enter postal, l'any 1973, amb motiu del centenari del primer enter postal espanyol, començà a editar-se una sèrie de 67 postals turístiques en color, dedicades a les províncies, que acabà de completar-se el 27 de maig de 1998, amb motiu del 125è aniversari del primer enter postal. La número 117 correspon a Eivissa i fou publicada l'any 1978, amb una vista del Portal de ses Taules. El segell imprès, de 3 pessetes, que serveix de franqueig representa el bust d'una al·lota amb la vestimenta tradicional.

Anvers i revers d'una postal editada després de desembre de 1905 per Foto Viñets, amb el revers dividit en dues parts, una per a l'adreça i l'altra per al text. Està escrita i circulada l'any 1957 a Barcelona. El preu del segell és de 50 cèntims

Quant a la presentació, l'any 1905 marcà una fita important en la història de la targeta postal. Les targetes editades abans contien la il·lustració a l'anvers i tot el revers quedava reservat per escriure el nom i l'adreça del destinatari, on s'indicava clarament "En este lado se escribe solamente la dirección". Amb aquesta disposició de l'espai, no quedava lloc pel missatge, sinó que aquest havia d'anar dalt la mateixa fotografia, per la qual cosa els textos normalment eren molt curts o simplement contien una simple signatura. Alguns editors reduïren les fotografies per tal de deixar un espai en blanc a disposició del remitent del missatge. A partir del mes de desembre de 1905 s'autoritza poder dividir el revers de les postals, de manera que la part dreta quedava reservada per a les dades del destinatari, i la part esquerra, per a la comunicació. És la

Targeta postal comercial del majorista eivissenc Joan Tur Ros, circulada l'any 1964. Aquests tipus de targetes estaven inspirades en els primers enters postals, sense il·lustracions, una cara per a la capçalera, l'adreça del destinatari i el segell, i l'altra per al missatge

mateixa presentació que tenen avui dia. D'aquesta manera la fotografia adquirí tot el protagonisme de l'anvers de la postal, ocupant tota aquesta part.

Si la postal està circulada, el missatge escrit és un altre interès afegit doncs és un reflex de la societat en cada moment. És on es recullen les felicitacions, on es deixa testimoni d'haver estat a un lloc i es manifesten algunes impressions, on es mostren emocions, es donen records, notícies, etc. Una de les singularitats de les targetes postals és la manca de privacitat dels missatges, els textos deixen de ser privats i queden a la vista podent ser llegits per tothom.

HISTÒRIA DE LA TARGETA POSTAL

L'origen de la targeta postal és austríac. L'octubre de 1869 fou posada en circulació per primera vegada a Viena. Es tractava d'una targeta enter postal. El text havia de tenir un màxim de vint paraules incloent la signatura i l'adreça del destinatari. Un any després altres països com Alemanya, Suïssa i Anglaterra introduïren també aquesta nova modalitat de correu. L'any 1873 fou emesa a Espanya la primera targeta postal oficial. Aquestes targetes primerenques no portaven cap il·lustració ni fotografia i només podien ser editades pels organismes oficials.

Els darrers anys del segle XIX foren fonamentals per al desplegament i desenvolupament de

les postals a Espanya degut a que a finals de l'any 1886, la Direcció General de Correus autoritzà l'emissió de targetes als particulars començant a editar-se postals privades de caràcter comercial per a missatges breus que no requerien privadesa, amb la mateixa presentació que els enters postals oficials. Poc anys després, les targetes començaren a adornar-se amb fotografies, sent les primeres postals il·lustrades de 1892.

A partir d'aquest moment s'inicià una època dorada. Gradualment s'anaren generant dos aficions que contribuïren al seu auge, la primera per part dels col·leccionistes i l'altra degut al costum d'enviar als amics i familiars una postal per tal de felicitar les onomàstiques, les festes de Nadal, per expressar el condol per la mort d'un familiar o conegut, o simplement ser tramesa des del lloc de vacances com a testimoni d'haver estat allí i donar notícies. Tanmateix la redacció o lectura d'una postal no requeria una alfabetització massa gran, un factor important en la seva acceptació popular i la bona acollida per totes les classes socials.

La Unió Postal Universal, organisme que agrupava tots els serveis postals oficials, aviat establí una mesura estàndard de 9 x 14 cm. A més, havien d'estar tirades en cartolina de bona qualitat per poder ser fàcilment manipulades pels oficials de correus i així poder garantir la seva integritat. Una mostra més de la progressiva importància de la fotografia en les postals fou una circular que va dirigir la direcció de comunicacions a les administracions de Correus l'any 1901, per evitar que el mata-

segell s'estampà sobre les imatges, una mesura que fou molt ben rebuda per tot el públic. L'any 1908 es disposà que també podien ser admeses les targetes postals fetes per particulars sempre que complissin els requisits legals vigents, tot i no portar en el revers la llegenda TARJETA POSTAL. D'aquesta manera fou una pràctica molt comú fer targetes d'una fotografia real. Es feien en paper fotogràfic amb un revers molt simple, en ocasions no hi figurava cap llegenda, o simplement aquesta contenia TARJETA POSTAL, POST CARD o similar. Aquestes són postals úniques o de tirada molt limitada.

L'any 1898 les postals també foren afectades per l'impost de guerra de la correspondència amb destinacions nacionals i colònies del Nord d'Àfrica, de manera que s'havia d'adherir un timbre de cinc cèntims per a l'impost. Quedaven exemptes les cartes i postals que eren enviades a Cuba, Puerto Rico i Filipines. Pel que fa a les tarifes, l'any 1913 enviar una carta valia 10 cèntims, i una postal senzilla 5 cèntims. L'any 1922 el preu de la carta era de 40 cèntims i el de la postal 25 cèntims.

Anvers de la targeta postal que servia de comunicació entre les autoritats sanitàries per assumptes de sanitat i higiene públiques. Any 1908

La idoneïtat de la targeta postal per a missatges breus, d'un manera àgil i mòdica, motivà que el Ministerio de la Gobernación, l'any 1908, disposàs fer un tiratge especial de targetes postals de color groc, sense il·lustració, per destinar exclusivament al sistema nacional sanitari a l'efecte de facilitar la comunicació als metges i inspectors municipals, subdelegats de medicina i veterinaris, i comunicar als funcionaris corresponents qualsevol novetat sobre la salut pública que pogués tenir caràcter de malaltia infecciosa.

Durant la guerra civil i postguerra la censura es va aplicar sobre tota mena de correspondència. En el cas de les targetes postals, aquesta censura es presentava amb una marca estampada sobre el text que posava "CENSURA MILITAR. IBIZA". En certa manera les postals vengueren a facilitar la tasca dels censoradors que tenien a l'abast el text sense haver de manipular els sobres de les cartes.

ELS NOSTRES PRECURSORS DE LA TARGETA POSTAL

Fototípia Hauser y Menet: La fototípia va representar un gran avanç atès que permetia la reproducció de fotografies a partir del mateix clixé. Els establiments pioners com a editors i impressors a Espanya foren la Fototípia Hauser y Menet, que era regentada pels suïssos Oscar Hauser i Adolf Menet; els francesos Jean Laurent i Josep Lacoste, instal·lats a Madrid; i la Fototípia Thomas establerta a Barcelona. Els tres comerços editaren i imprimiren postals fotogràfiques d'Eivissa.

La Casa Hauser i Menet s'inicià en la producció de postals l'any 1892, convertint-se amb l'editor més prolífic de l'època. Pionera en la publicació de làmines i postals en fototípia, destacà sobretot per la gran qualitat de les imatges amb una gran nitidesa i el seu abast a gairebé tota la geografia espanyola. Les làmines foren editades a l'obra *Espanya Ilustrada*, que recollia vistes de les ciutats i obres d'art, de la que se'n feren diverses edicions. L'any 1897 inicià una sèrie general de targetes postals que finalitzà set anys després amb un total de 2078 postals, totes numerades. Dins aquesta sèrie general, l'any 1902 n'edità tres d'Eivissa amb els números:

1319: *Vista de la isla Llana*

1320: *Vista de la carretera de Santa Eulalia*

1321: *Calle de la Virgen*

Les edicions de 1902 s'identifiquen per tenir la llegenda TARJETA POSTAL en el revers en color verd. Posteriorment, en va fer dos reedicions més, l'any 1904 i l'any 1905, amb la llegenda del revers en color marró. Fora d'aquesta numeració també en produí una del monument del general Vara de Rey, amb una fotografia feta per Narcís Puget l'any

1904, amb motiu de la inauguració del monument. Totes elles porten el logotip de la fototípia, les lletres H i M entrelaçades. Anteriorment, cap a l'any 1899, ja havia imprès una tirada especial per a Josep Tous de Palma.

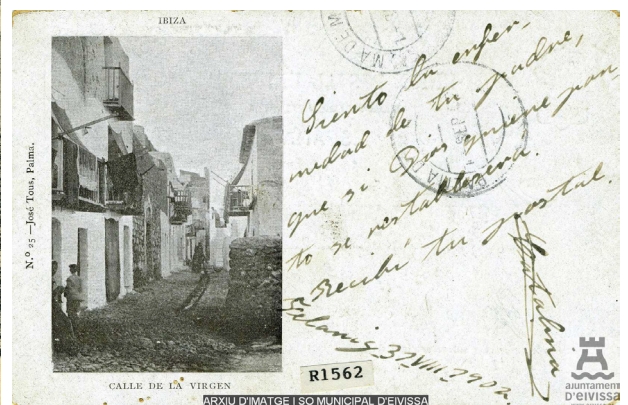
Les fotografies que corresponen a la sèrie general (números 1319, 1320 i 1321) formaven part d'un repertori de vistes d'Eivissa que Hauser y Menet havia comercialitzat abans en forma de làmina, datades de 1894. Segons Martín Carrasco, les seves fotografies havien estat realitzades pels mateixos Hauser i Menet, o algun dels seus col·laboradors més directes. El mateix Martín Carrasco fa menció en el seu llibre d'una postal circular del carrer de la Mare de Déu, que fou enviada per Salvador J. Bonastre Ganuza de Palma l'any 1917 a un col·leccionista francès, on escriu: "Esta calle es la más típica de Ibiza y también era antes la más repugnante por lo sucia..." Hi podem veure enmig del carrer el canalet que s'utilitzava per tirar les aigües brutes. Es dona la curiositat que aquesta imatge del carrer de la Mare de Déu es troba impresa a la targeta amb el negatiu invertit, de manera que la vista també apareix invertida.

José Tous, editor: Cap a l'any 1899, el llibreter i editor mallorquí Josep Tous publicà una sèrie

numerada de postals de les Balears, procedents de la Casa Hauser y Menet on s'imprimiren. En aquesta edició, la fotografia apareix reduïda ocupant la meitat de l'espai. Tenim constància de dues postals circulars l'any 1902 que corresponen al números:

- 1: *Puerta de las Tablas*
- 25: *Calle de la Virgen*

Antonio Riera, editor: L'AISME disposa d'una col·lecció de postals editades a Eivissa abans de 1905 per Antoni Riera i impreses a la Casa Hauser y Menet amb imatges seves. Dalt la fotografia porten impreses el nom de l'editor i lloc "Antonio Riera. Ibiza". Consultant la premsa d'època hem tractat d'identificar aquest Riera, i els resultats obtinguts han estat interessants però no del tot conclouents. Com era una pràctica habitual que els propietaris de llibreries, botigues i similars editassin postals per tal d'ampliar la seva oferta i donar resposta a una demanda generalitzada del públic, és possible que les hagués editat Antoni Riera, propietari de l'estanc del moll, l'establiment que dispensava també segells. Per altra banda, el setembre de 1902 fou nomenat administrador de l'Estafeta de Correus d'Eivissa, l'oficial del cos de correus Antoni Riera Sampol, càrrec que desenvolupà fins a l'any 1922,

Tres postals amb la fotografia del carrer de la Mare de Déu de 1894. La primera correspon a l'edició de Hauser i Menet de 1902 i està impresa amb la imatge invertida; la segona està editada per Antoni Riera i impresa per Hauser i Menet abans de 1905; i la tercera, editada per Josep Tous l'any 1899 i circularada el 1902, conté el missatge a l'espai en blanc que s'ha deixat amb la reducció de la imatge. En el revers només es podia escriure l'adreça del destinatari. Arxiu d'Imatge i So Municipal d'Eivissa (AISME)

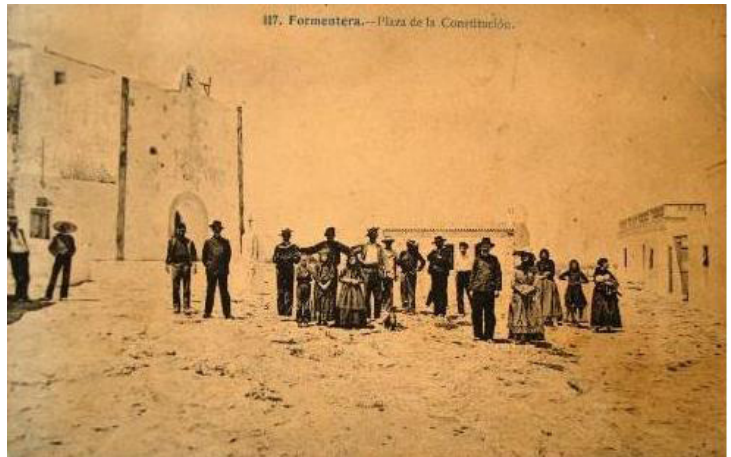

Postal editada per J. Lacoste amb una fotografia de Carlo Bertazioli realitzada l'any 1906

data en què fou destinat a la península. El rastre d'aquests indicis però, no ens permeten de moment poder reconèixer amb total seguretat aquest editor. Les postals signades per Antoni Riera, sense cap tipus de numeració, foren:

- *Vista desde la Isla Llana*
- *Calle de la Virgen*
- *El castillo*
- *La Peña desde el Soto*
- *El Soto desde la Peña*
- *Plaza de las Herrerías*

Fototipia Lacoste: Era la casa successora de J. Laurent. Edità una sèrie numerada d'una vintena de postals que recollien vistes generals de la ciutat, el port, la catedral, el portal de ses Taules, una escena rural de trilla, així com diverses fotografies de pagesos. Edità també les primeres postals de fora vila, de Sant Antoni amb una vista del "Puerto Magno y villa de San Antonio Abad", i de Formentera amb una imatge de la plaça de la Constitució de Sant Francesc amb l'epígraf "Formentera. Plaza de la Constitución". En feu diferents edicions, que són anteriors a 1919, quan aquesta fototípia es convertí en J. Roig, i en tenim localitzada una circulada l'any 1909. A més a més, també n'imprimí

Postal editada per J. Lacoste de la plaça de la Constitució de Formentera. Possiblement sigui la primera postal de Formentera. Col·lecció particular de José Cantero

per encàrrec de Marià Marí Torres, qui regentava una tenda al carrer Antoni Palau núm. 1. És digne de remarcar l'edició d'una magnífica vista panoràmica de la ciutat composta de tres postals simples, i la postal d'una al·lota "vestida amb el vestit de núvia" realitzada pel fotògraf Carlo Bertazioli l'any 1906.

F. Fernández, Josep Tarrés Espinal i Samsot y Missé Hnos.: La casa Samsot y Missé Hnos. de Barcelona, imprimí algunes postals per encàrrec de Josep Torres Espinal. Les fotografies, que havien estat realitzades pel fotògraf F. Fernández, ens mostren una vista general d'Eivissa, la plaça de ses Verdures, una vista del port titulada "Playa de pescadores y Capitanía de Puertos", el Portal de ses Taules, i el monument a Vara de Rey, i foren captades a finals del segle XIX i principis del XX. Josep Tarrés Espinal fou un dels principals impulsors, juntament amb Abel Matutes i Vicent Pereira, del Teatre Pereira, així com també va intervenir en la creació de la Cambra de Comerç, i fou un dels impulsors de la Creu Roja.

Fototípia Thomas i Narcís Puget: La fototípia, que fou fundada pel fotògraf Josep Thomas Bigas, a Barcelona, edità una sèrie general de vistes de tot Espanya que porten en la llegenda el número de clixé. D'Eivissa reproduí en postal diverses fotografies realitzades per Narcís Puget, de vistes, monuments i tipus costumistes sent especialment notables les vistes panoràmiques de la ciutat edi-

tades en diferents postals desplegable. La major part de les seves targetes es publicaren a partir de 1904 fins a finals de la dècada dels anys 20, i foren comercialitzades principalment per la Impremta, papereria i llibreria de Marià Tur, *Garrapinya*, director també de la publicació periòdica *El Resumen*. Les servia a l'engròs i al detall, arribant-ne a tenir un gran assortiment tant en varietat com en nombre, de fet cap a l'any 1921 disposava d'un estoc de 6.000 postals. També es podien trobar a la Llibreria de Julià Verdera. La premsa de l'època recollia com anaven arribant a Eivissa els nous exemplars de targeta que s'anaven editant. D'aquesta manera sabem que el mes de novembre de 1915 arribà una nova col·lecció de sis vistes de la Casa Thomas, que es posaren a la venda a 10 cèntims. El mes d'abril de 1916 s'afegiren a la col·lecció nous models: una vista panoràmica de la badia i el port composta per quatre postals amb l'epígraf "Vista desde la carretera de Sant Juan", una altra postal doble amb una vista de la ciutat amb el text explicatiu "Vista desde el mirador de la plaza de la Catedral", una de Sant Antoni, del Portal Nou i diverses vistes de la ciutat i els seus carrers. L'any 1917 anunciava tres postals noves, del monument als corsaris, del barri del Portal Nou fins a la catedral i del passeig de Vara de Rey. Aquesta casa publicà bona part de les postals en fototípia de color blau i sèpia.

Fotografia Royal i Rafel Zamorano: El mes de gener de 1927 s'establí a Eivissa una nova galeria

Postal editada per Fotografia Royal amb una imatge de Zamorano. Finals dels anys 20. Arxiu d'Imatge i So Municipal d'Eivissa (AISME)

fotogràfica, la Fotografia Royal que quedà instal·lada a la casa dels germans Molina, propietaris de la part superior del mateix edifici que albergava el col·legi de la Consolació. Anteriorment a l'establiment definitiu d'aquest taller de fotografia, el fotògraf de la casa Royal de Barcelona i Palma, Josep Zamorano, ja venia a l'illa de forma esporàdica. A Eivissa s'hi establí Rafel Zamorano Sánchez. Dos anys després de la seva obertura, començà a editar postals emprant el procediment de gravat al buit. En disposam d'una sèrie numerada de 10 targetes que recull vistes generals de la ciutat i alguns dels indrets més emblemàtics com el port, Dalt Vila, sa Penya, el puig des Molins, etc.

Julio Quilis i Nacís Puget: Com ja ha quedat exposat, podien ser els mateixos propietaris d'establiments, que davant la demanda i per ampliar la seva oferta de productes, es convertissin en editors de postals, que finalment eren comercialitzades a botigues, llibreries i basars. Aquest també és el cas de Julio Quilis, comerciant i industrial, qui va obrir l'any 1933 una tintoreria amb dos seus, a la carretera de Sant Joan núm. 21 i al carrer Major, núm. 12. Un any després inaugurà el *Bazar de 0,95* al carrer Anníbal (cantó amb el carrer Montgrí) per a la venda d'articles a través d'una nova modalitat comercial, doncs posava a la venda articles per la mitat del seu valor, procedents de fallides, saldos, productes abandonats a la duana, etc. Al mateix temps també tenia la representació de la fàbrica Gündelfinger, dedicada a souvenirs per al turisme. Així doncs les postals entraven a la perfecció dins el seu model de negoci. L'any 1936 edità una col·lecció numerada d'una cinquantesena de postals en blanc i negre "de brill", que reprodueixen indrets de tota l'illa d'Eivissa, tipus costumistes, escenes quotidianes com el festeig i alguns esdeveniments, com la processó de Sant Jordi o la dels passos. Quilis també va editar a partir de produccions alienes, ja que adquirí els clixés a Narcís Puget, tot i que en les postals no consta cap autoria. La selecció d'imatges de Puget abraça una mica tota la seva trajectòria, una fotografia que va captar l'any 1904, per a l'àlbum que es va obsequiar al rei Alfons XIII amb motiu de la seva visita a Eivissa, algunes fotografies realitzades l'any 1912 i d'altres més recents. Quilis

Postal editada per Quilis "Sant Jorge. Resando [sic] ante el calvario".
Fotografia de Narcís Puget

Postal de Domingo Viñets. "Ibiza. Vista general y al fondo Formentera". Anys 50. Fotografia il·lustrada amb anilina.

distribuïa també a l'engròs, i disposava d'una "organización moderna y progresiva", de manera que cada mes en sortia una nova edició.

Domingo Viñets: L'any 1915, Domingo Viñets (1893-1960) obrí una rellogeria situada a la plaça de Canalejas núm. 3, un comerç que va anar ampliant amb un extens assortiment de material fotogràfic, objectes d'òptica i d'escriptori (tintes i plomes estilogràfiques), entre d'altres. També hi feia treball de laboratori fotogràfic. A finals dels anys 20 va començar a editar targetes postals, una tasca de fotògraf i editor que realitzaria durant tota la seva vida, convertint-se en el nostre fotògraf i editor de postals en blanc i negre per excel·lència,

tant per la quantitat, com per la varietat temàtica i geogràfica de les nostres illes, Eivissa i Formentera. El seu període de producció es tant extens que abraça postals impreses en gravat al buit, en blanc i negre "de brill", pintades amb anilines, i finalment, cap a finals dels anys 50, en color. La seva col·lecció està formada per centes i centes de postals que edità i reedità. Sovint repeteix postals amb edicions i numeració diferent, per tant és molt difícil poder quantificar amb més exactitud la seva obra. Podem dir que la seva producció s'ha donat a conèixer a través de la targeta postal. Reproduí indrets i paratges, monuments, vistes, escenes típiques del camp i tipus costumistes. També va recórrer les platges i els exteriors i interiors dels establiments hotelers, i va deixar constància dels esdeveniments del moment. Viñets va saber donar un segell personal a les fotografies de paisatge, de manera que captava en primer terme un element a un costat, normalment un arbre o una rama, per tal de donar perspectiva i profunditat a l'escena.

Les presentacions són molt diverses, a les postals volants, senzilles, hi hem d'afegir la publicació de panoràmiques desplegable, postals recollides en àlbums tant ensobrats com en forma d'acordió (blocs), i àlbums temàtics com "Arte religioso en la Iglesia de Jesús" o "Arte religioso en la Catedral", així com col·leccions de les denominades *Gruss aus* que porten imprès "Recuerdo de Ibiza".

Viñets és una figura clau en la història de la fotografia d'Eivissa, que es troba enmig, podríem dir de dos generacions de fotògrafs eivissencs molt destacables. Als seus inicis va tenir una relació de col·laboració amb Narcís Puget, segurament prou influent, i després, amb el seu comerç ja consolidat, dos joves començaren a treballar-hi on s'iniciaren en la fotografia, el formenterer Josep Joan i Josep Torres Andia. Baix el seu segell *Foto Viñets*, edità postals amb fotografies de Puget, del fotògraf modernista Adolf Mas, de Josep Joan i Josep Torres Andia, així com d'altres fo-

Anvers i revers de la targeta postal publicitària editada per Narcís Puget abans de 1905. Hi feu imprimir la seva capçalera, per tant era la targeta que emprava ell

tògrafs amateurs com Joan Marí Torres, *Murenu*. Per la seva banda, Josep Joan instal·là el primer laboratori de fotografia a Formentera, on pogué seguir amb la tasca de producció de targetes postals d'aquesta illa.

Altres fotògrafs: Altres autors o firmes que editaren postals fotogràfiques d'Eivissa en blanc i negre foren Eleska, Foto Balear vinculada a Emilio Orsinger i E. Hausmann, Foto Planas, Foto Plasencia, A. Zerkowitz, Guillem Bertard, Antoni Campañà i Joan Puig-Ferran, Josep Maria Subirà, etc. La majoria d'ells editaren durant poc temps en blanc i negre abans d'introduir-se en el món de la postal en color. Josep Maria Subirà només edità una desena de postals en blanc i negre amb un tiratge de 500 còpies cadascuna, amb fotografies captades a partir de 1956, una proporció relativament petita en comparació amb les que produí en color.

ELS MOTIUS MÉS FOTOGÈNICS I LA TEMÀTICA COSTUMISTA DE LES TARGETES POSTALS

Les imatges i fotografies de la targeta postal han anat evolucionant amb el pas del temps en funció de les necessitats, els gustos de cada moment i les

tendències. Durant els primers anys del segle XX, les postals varen esdevenir en un gran moviment social, aparegueren molts de col·leccionistes que les adquirien i les intercanviaven, i així a través d'aquest intercanvi i la seva circulació, fou possible exportar la imatge dels pobles i ciutats. També la gent local les comprava per comunicar-se amb familiars i amics, fins que amb l'arribada dels primers turistes, la targeta postal quedà totalment lligada a l'activitat turística. Per tant el seu valor també ha anat variant, d'un interès artístic, de record, lligada més bé al col·leccionisme, ha passat a tenir un gran valor turístic i de promoció. Igual que passa amb els fulletons i les guies turístiques, les targetes postals il·lustrades són un reflex de la imatge que es vol exportar, i per tant representen tot allò que és més representatiu, més emblemàtic, ja sigui una vista general, un carrer, un racó, un monument, o imatges captades de la vida quotidiana, les feines artesanals o la mateixa gent. És el mitjà on es vol i es pot mostrar tot l'encant. Les primeres postals d'Eivissa reproduïen reiteradament els mateixos símbols de la ciutat, el monument de Vara de Rey, el dedicat als corsaris i la porta monumental de ses Taules. Pel que fa a les vistes, els diferents fotògrafs escollien les mateixes perspectives enquadrades pràcticament des

del mateix lloc: imatges generals de la ciutat, de sa Penya, del port i la badia, de Dalt Vila, etc.

Als interessos socials, familiars i turístics de la postal, també s'hi poden afegir els publicitaris, per donar a conèixer comerços i productes. En aquest sentit tenim localitzada una postal publicitària i per tant d'ús no públic, de Narcís Puget, per difondre la seva galeria fotogràfica. Fou editada abans del 1905 amb el retrat d'una al·lota de cos sencer. En el revers apareix la capçalera del fotògraf.

Durant les primeres dècades del segle XX, la targeta postal es convertí en l'únic mitjà per a transmetre una imatge, i posar-la a l'abast d'una gran majoria a un preu accessible. Els llibres eren tot un luxe, sobretot si portaven gravats o fotogravats, i a la premsa mancava tota mena d'il·lustració o fotografia, de manera que es produïen postals amb captures fotogràfiques d'esdeveniments i actes socials, fent una mica d'imatge de fotoperiodisme. En una època en que les càmeres fotogràfiques eren només exclusives dels fotògrafs i potser alguna família amb algun membre afeccionat a la fotografia, es pogueren distribuir imatges del monument de Vara de Rey amb motiu de la seva inauguració, que tingué lloc el 25 d'abril de 1904, o de l'acte d'inauguració del monument dels Corsaris, celebrat el dia 6 d'agost de 1915, passant per altres festes religioses i cíviques. Segons Enric Fajarnés Cardona, Narcís Puget feia parar les processons per tal d'agafar-ne una bona perspectiva.

Pels preparatius de les festes d'inauguració oficial de l'estàtua de Vara de Rey i la visita del rei Alfons XIII, la targeta postal tingué també el seu protagonisme. La Comissió nomenada per organitzar l'esdeveniment adoptà diverses actuacions per tal de contribuir a les despeses, entre elles l'aprovació de l'expedició i venda de postals del monument de Vara de Rey i altres vistes de la ciutat, fotografies que foren realitzades per Narcís Puget. La postal que reproduïa l'estàtua s'envià a diversos personatges il·lustres de tot Espanya, que havien de signar i retornar per a la seva venda, a 15 cèntims, a benefici de les festes. Així, personalitats del món de les lletres i la cultura, i autoritats com el capità general de Balears, el governador de la província, el general Fernando Primo de Rivera, el poeta Miquel Costa i Llobera, el dramaturg Le-

Postal de Sitges. Museu del Cau Ferrat. "Vitrina de las antigüedades cartaginesas de Ibiza". Finals dels anys 20/principis dels anys 30. Els museus utilitzaren la targeta postal per promocionar i donar difusió a les seves col·leccions

opoldo Cano, els escriptors Juan Valera i Damian Isern, els compositors Ruperto Chapí i Manuel Fr. Caballero, el militar naval Pascual Cervera i l'arqueòleg José Ramon Mérida, entre molts d'altres, enviaren la seva postal amb el respectiu autògraf. Igualment, amb les fotografies de Narcís Puget es confeccionà un àlbum que es va obsequiar al rei Alfons XIII.

El retard econòmic i la forma de vida arcaica condicionaren la vinguda dels primers viatgers a Eivissa, esvaïts per una sensibilitat romàntica. Alguns d'aquests viatgers plasmaren en els seus relats les experiències i impressions sobre el comportament social dels eivissencs o la forma de vestir, creant un escenari mític. L'any 1928, la revista National Geographic publicà el relat de Roy W. Baker sobre el viatge que havia fet a les Balears titulat "The Balearic Island sisters of the Medi-

terranean”, en el qual s’assenyalava que “el traje regional español tiene su última morada en Ibiza y Formentera”. Aquesta tendència també es veu reflectida en la producció de postals, especialment en les col·leccions de tipus costumista que va realitzar en Narcís Puget, editades en les postals de Fototípia Thomas i de Quilis. Realment responien a la demanda d’aquests primers turistes a la recerca dels aspectes més exòtics i pintorescos, de tot allò que era diferent.

Per altra banda, el valor representatiu de les imatges costumistes posa de manifest l’interès per a la indumentària tradicional eivissenca. Segons Maria Lena Mateu, alguns dels esdeveniments socials més importants que tingueren lloc als inicis del segle XX, foren molt importants per a la recuperació de la indumentària antiga, una tasca promoguda per Pere Marí, *Cala*, funcionari del Museu Arqueològic d’Eivissa, que s’inicià l’any 1906, durant la festa del centenari del corsari Antoni Riquer i la captura del vaixell anglès *Felicity*, quan un grup d’eivissencs de Sant Josep donà a conèixer algunes peces desconegudes pel pas del temps, i resultà premiat per la Societat Arqueològica Ebusitana. Sis anys més tard, durant el Congrés Agrícola Catalanoblear de 1912, diverses parelles de Sant Josep reberen els congressistes vestits també amb indumentària de diverses èpoques. El sastre Marià Serra s’havia encarregat de la seva confecció. Narcís Puget va fer un reportatge fotogràfic d’aquestes parelles, unes imatges que van ser editades en postal per la Fototípia Thomas, exportant a l’exterior aquesta representació de la indumentària d’Eivissa.

Igualment, amb motiu de l’Exposició Internacional de Turisme a Londres, que tingué lloc l’any 1914, es nomenà una Junta per tal d’organitzar la presència de les illes Balears a l’esdeveniment. A través d’una circular del Governador Civil es sol·licità la col·laboració dels particulars per a la cessió temporal de fotografies i postals il·lustrades de tipus costumista i de paisatge, re-

Postal en color de Josep Maria Subirà. Anys 60. Vista del port i es Martell. El contramoll es començà a construir l’any 1957.

Podem veure encara les dues barraques del port abans de ser enderrocades l’any 1974

presentatives de cada illa i es proposà enviar una parella mallorquina i una eivissenca “siempre preferible que el elemento femenino sea de agradable presencia”.

LES PRIMERES POSTALS EN COLOR

A finals dels anys 50 començaren a editar-se postals en color, amb un format una mica més gran, de 10 x 15 cm. Com la targeta postal en color es mereix un estudi exhaustiu, només en farem una molt breu referència. Domingo Viñets, Josep Maria Subirà i Antoni Campañà foren els tres fotògrafs pioners de la targeta en color. Viñets va editar-ne molt poques, el seu gruix de producció són les postals en blanc i negre. Josep Marià Subirà en produí més de 300, amb una mitjana de 5000 còpies cadascuna, a excepció d’una postal que recull una vista de la ciutat d’Eivissa captada l’any 1966 des del far des Muro, de la què en va fer un milió de còpies. Aquestes dades confirmen el gran boom de les postals abans i amb l’arribada del turisme de masses. Josep Marià Subirà s’establí a Eivissa i les distribuí i comercialitzà per ell mateix, en canvi Antoni Campañà amb Joan Puig Ferran ho van fer a través de la Llibreria Verdura. Altres productors importants foren la Casa Planas de Palma, Toni Ribes de la

Casa Figueretes de Sant Antoni i FISA Escudo de Oro, entre d'altres.

Pel que fa a la postal artística en color, podem citar els dibuixos i postals d'estil naïf de Luis Amor, Jussara, Ingeborg Gauger, Sylvia Huyber, Margot Tate, Amanda Echeverria, i Marta Raffo, entre d'altres.

LA TARGETA POSTAL AVUI

La targeta postal ha entrat en un declivi ocasionat sobretot per l'evolució de les pràctiques socials i les noves formes de comunicació, al mateix temps que les noves tecnologies han impactat en aquest sector en forma de targeta postal electrònica. Tot i això, hi ha una gran diversitat d'establiments turístics que ofereixen als seus clients la possibilitat d'atresorar records a través de les targetes postals de sempre, sent exclusivament un producte turístic. N'hi ha per tots els gustos

i temàtiques, senyal que encara existeix una demanda més o menys important en funció de les preferències actuals.

El naixement de les targetes postals il·lustrades va suposar l'obertura al món de pobles i ciutats, que podien exportar la seva imatge a través de la circulació i l'intercanvi, al mateix temps que es donava difusió a una producció fotogràfica. Avui en podem establir un paral·lelisme amb Internet, una gran finestra oberta al món, on s'han creat tot tipus d'entorns digitals, com la fotografia de stock, una nova forma de difondre i comercialitzar, d'una manera àgil, imatges fotogràfiques tant de fotògrafs professionals com d'amateurs. D'aquesta manera, bancs d'imatges com Corbis o AGE Fotostock, estan exportant les nostres imatges a qualsevol lloc del món, com ho començaren a fer les targetes postals il·lustrades des dels darrers anys del segle XIX.

BIBLIOGRAFIA

- BARCELÓ DE MATUTES, Elena; BALLESTER, Luis; MAYANS, Vicent; et al. *Eivissa antiga*. Eivissa: Grup IF, 1999.
- CARRASCO MARQUÉS, Martín. *Catálogo de las primeras tarjetas postales de España: Impresas por Hauser y Menet, 1892-1905*. Madrid: Casa Postal, 1992.
- DAVIES, Martin. *Eivissa: l'illa d'un temps*. Eivissa: Barbary Press, 2005
- DAVIES, Martin; DERVILLE, Philippe. *Eivissa: cent anys de llum i ombra*. Eivissa, Barbary Press, 2007.
- ENCICLOPEDIA D'EIVISSA I FORMENTERA. Eivissa: Consell d'Eivissa, 1995-
- FAJARNÉS CARDONA, Enrique. *Lo que Ibiza me inspiró*. Eivissa: Consell Insular d'Eivissa i Formentera, 1995.
- GUEREÑA, Jean-Louis. Imagen y memoria. La tarjeta postal a finales del siglo XIX y principios del siglo XX. *Berceo* [En línia]. 2005, núm. 149, p. 35-58. [Consulta: 17 de setembre de 2012]. Disponible a: <<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=196>>
- LLOBET TUR, Luís. *Antología literaria: Ibiza, siglo XIX*. Eivissa: Luís Llobet Tur, 2003.
- MATEU PRATS, Maria Lena. La indumentaria tradicional ibicenca en el siglo XX. Recuperación patrimonial del pasado y progresiva pérdida de implantación social. *Revista de Folklore* [en línia]. 2011, núm. 356, p 21-51. [Consulta: 17 de setembre de 2012]. Disponible a: <<http://www.funjdiaz.net/folklore/pdf/rf356.pdf>>

- MULET, Maria Josep. *La fotografia a les Balears (1839-1970)*. Palma: Documenta Balear, 2001.
- PALA LAGUNA, Francisco. *La tarjeta postal ilustrada* [en línia]. [consulta: 7 de juliol de 2012]. Disponible a: <<http://www.dpz.es/turismo/cadiz-zaragoza/doc/pala.pdf>>
- ROMERO, José Miguel L. "La postal del millón de copias: el fotógrafo Josep Maria Subirà captó en 300 postales la esencia de las Pitiusas de los años previos al "boom" turístico". *Diario de Ibiza*. Eivissa, 3 d'agost de 2012.
- TUR, Fanny. *Narcís Puget, fotògraf*. Eivissa: Arxiu d'Imatge i So Municipal d'Eivissa, 2006.
- TUR, Fanny. *Postals antigues*. Eivissa: Arxiu d'Imatge i So Municipal d'Eivissa, 2005.
- TUR, Fanny. *Domingo Viñets, fotògraf i editor*. Eivissa: Arxiu d'Imatge i So Municipal d'Eivissa, 2010.
- VALERO, Vicente. "Josep Maria Subirà (II): Muy pocas veces la fotografía llega a ser arte". *Diario de Ibiza*. Eivissa, 7 de juny de 2010. En: En primera persona.

ARXIU CONSULTATS:

- ARXIU HISTÒRIC D'EIVISSA (AHE). HEMEROTECA.
- ARXIU HISTÒRIC D'EIVISSA (AHE). ARXIU D'IMATGE I SO MUNICIPAL D'EIVISSA (AISME).
- COL·LECCIÓ PARTICULAR DEL SR. JOSÉ CANTERO.

NOTA DE L'AUTORA:

Agrair la col·laboració de les companyes Fanny Tur, Lourdes Guasch i Marga Ferrer de l'Arxiu d'Imatge i So Municipal d'Eivissa, i del col·leccionista José Cantero.

NOVETATS

bibliogràfiques

- **CIRER COSTA, Felip: Buscastell. Un estudi de geografia humana. Editorial Mediterrània-Eivissa. Amb la col·laboració del Consell d'Eivissa i l'Ajuntament de Sant Antoni de Portmany. 128 pàgines amb fotografies en color i plànols. Eivissa, 2012.**

Es tracta d'una edició revisada i ampliada del treball que va ser guardonat *ex aequo* amb el Premi de Recerca del Consell Insular d'Eivissa i Formentera 1990, obra que fou publicada per aquesta institució un any després i aviat exhaurida. L'estudi ofereix un recorregut complet per les característiques geogràfiques i paisatgístiques de la vall de Buscastell i la font des Broll, eix principal i vertebrador de l'activitat agrària

d'aquesta zona. A partir de les informacions recollides a través d'una vintena d'entrevistes enregistrades magnetofònicament l'any 1990 a propietaris i veïns, diversa documentació i les referències que ens han deixat alguns autors des d'antic Felip Cirer ens apropa a un dels paratges amb més encant de l'interior de l'illa, a la vegada que posa de manifest la importància superior des del punt de vista hidrològic des Broll de Buscastell en comparació amb el riu de Santa Eulàlia. Sobre l'etimologia i orígens de Buscastell s'indiquen les diverses teories dels investigadors, sense que encara avui hi hagi estudis concloents sobre si estam davant un nom autòcton o importat de Catalunya. Amb una mitologia popular pròpia al voltant dels crespells o de petits éssers com les cuques i les llembres, i les llonganises, el llibre també recull les llegendes sobre com es trobà l'aigua, interessants anècdotes així com alguns fets tràgics a l'entorn del pou, que ja formen part de la seva història. D'aquesta manera, l'autor ens introdueix en les peculiaritats d'aquest indret i la seva evolució històrica, sobretot pel que fa al sistema hidràulic, d'origen andalusí, i la intervenció de l'home. Fou a partir del segle XIX quan es promogué d'una manera intensiva el seu ús agrícola, amb la qual cosa foren necessàries tot un seguit d'intervencions i obres per tal d'adaptar

l'orografia a aquest aprofitament agrícola, entre elles les obres comunals que posen de manifest l'esperit emprenedor i solidari dels veïns de Buscastell. En el capítol dedicat als cultius, a part de la patata i les hortalisses i verdures més comuns, cal afegir-hi també la producció de cànem i lli. Per altra banda, com el cabal des Broll sempre ha estat utilitzat com a força motriu per als molins hidràulics, es recull també la història i evolució dels sis molins que ens trobam si seguim el curs del torrent de Buscastell. L'obra conté la transcripció d'un document de 1759, extret del Llibre de Regidoria de l'Arxiu Històric d'Eivissa, sobre el repartiment de l'aigua, que es pot considerar la primera regulació escrita de moment coneguda. Tot i això, durant molt de temps, les normes de convivència i repartiment de l'aigua, es passaven de generació en generació de forma oral, fins a les primeres ordenances de la comunitat de regants que es redactaren l'any 1943, on hi figuren els 55 propietaris, la superfície de cada hort, i les hores i dies d'aprofitament d'aigua. Actualment la comunitat compta amb uns nous estatuts que foren aprovats l'any 2011, la qual cosa garanteix la seva continuïtat i futur. Per tant idò, ens trobam davant una obra imprescindible que posa en valor un conjunt patrimonial únic.

- **BRULLAS TARRAGÓ, Pepita, MARÍ COSTA, Vicent.** *Corona, en el meu record: Memòria d'una altra Eivissa.* Editorial Mediterrània-Eivissa. Amb la col·laboració de l'Ajuntament de Sant Antoni de Portmany. Col·lecció s'Espardell, 5. 113 pàgines amb fotografies en blanc i negre. Eivissa, 2012.

El llibre és un homenatge al poble de Corona, a la sociabilitat i hospitalitat de la seva gent, als seus paratges i paisatges únics, i als costums i manera de viure, uns aspectes que li han configurat la seva pròpia identitat. És el relat d'una família catalana que descobrí Eivissa per primera vegada l'estiu de 1935 per passar uns dies de vacances "a un lloc tranquil, bonic i típic". Un taxista els portà a Santa Agnès on quedaren allotjats a can Lluç de sa Plana, una casa del poble, entre cafè i fonda. Aquells dies entranyables van ser l'inici d'una relació amb el poble i la seva gent que encara avui perdura, ja que amb algunes

intermitències, tots els membres de la família Brullas-Tarragó han seguit venint a gaudir d'uns dies de lleure i de tranquil·litat. Pepita Brullas Tarragó, que tenia nou anys, quan vingué per primera vegada acompanyada dels seus pares i del seu germà Pere d'onze anys, ens narra així les vivències, anècdotes, sentiments i records de totes les vingudes a Corona de llavors ençà. Explica també com es consolidaren llaços d'afecte i ajut amb moltes famílies del poble i de Sant Antoni, fins al punt de tenir la seva casa de Barcelona a disposició dels coroners que s'havien de desplaçar per motius metges, que anaven a conèixer la ciutat, o en el cas d'alguns joves, que s'hi traslladaren per estudiar. L'esclat de la Guerra Civil els sorprengué a Corona, i Pepita Brullas recorda les situacions complicades que hagueren de viure durant aquelles setmanes, i les dificultats que hagueren de passar abans de retornar a Barcelona. Aquella travessia, amb una barca de bou destinada a la pesca, fou realment dura i penosa. D'aquesta manera i de forma cronològica, l'autora ens fa còmplices de tots els vincles personals i dels seus records, lligats sobretot a un paratge molt especial, s'Avenc des Pouàs, una propietat que estava a la venda i que els seus pares pogueren comprar de seguida. El relat també és un testimoni de l'estima d'aquesta família cap a Eivissa, que porta ja tres generacions venint a l'illa i a Corona, i inclou la selecció d'una cinquantena de fotografies en blanc i negre de l'àlbum familiar. A la segona part del llibre, Vicent Mari Costa s'ha encarregat de recollir

els testimonis de set persones de Corona que coneixen bé la família, i que ens mostren la seva relació d'unió amb ella i el seu agraïment. Neus Torres Costa, autora del pròleg, ens ofereix una semblança dels catalans i una descripció del poble de Santa Agnès, al mateix temps que ens convida a reflexionar sobre el present i el futur "d'aquest paradís".

- **BAYART, Pierre.** *El meridià blau: El meridià de Formentera.* Editorial Mediterrània-Eivissa. Amb la col·laboració del Consell Insular de Formentera. 269 pàgines. Eivissa, 2012.

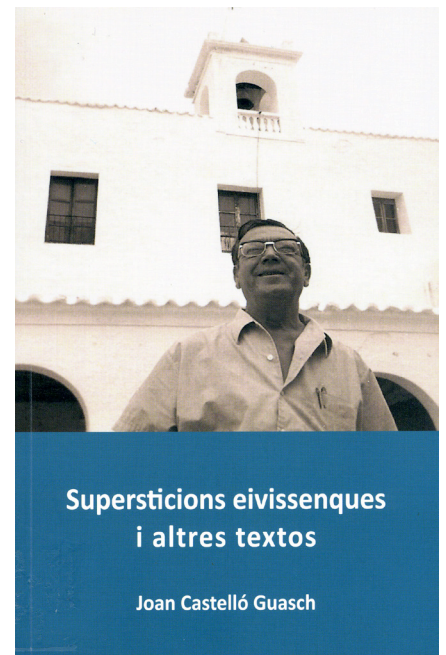
Resulta realment sorprenent i molt gratificant, poder conèixer a través d'aquesta obra, el protagonisme, des del punt de vista geogràfic, que varen tenir les Pitiüses en els treballs d'amidament del meridià de París que va impulsar el *Bureau des longitudes*, un organisme francès creat per centralitzar totes les activi-

tats d'investigació en geodèsia i astronomia. L'amidament de l'arc del meridià comprès entre Dunkerque i Barcelona va servir per establir la unitat del metre, creat de forma oficial el 22 de juny de 1799. Aquest nou patró de mida suposava la unificació de les diferents mesures emprades a cada lloc. Posteriorment, el francès Pierre Méchain projectà una nova expedició per tal de prolongar l'amidament fins a les Balears i així continuar amb els càlculs amb un doble objectiu, precisar encara més el valor del metre i conèixer millor "la figura de la terra". La tècnica a utilitzar era la triangulació geodèsica, i l'any 1804 vingué a Eivissa on escollí el puig des Maçons, a Sant Joan, com el punt elevat més idoni. Malauradament, Méchain fou víctima de les febres tercianes i morí aquell mateix any a Castelló, de manera que els treballs quedaren interromputs fins a la preparació d'una nova expedició francoespanyola, formada pels francesos François Arago i Jean-Baptiste Biot, i l'espanyol José Rodríguez, per prolongar l'arc del meridià fins a Formentera. A través de l'anàlisi de la correspondència referida als viatges a les Pitiüses, les memòries on es recullen els experiments i les mesures de cada estació, i altres escrits dels astrònoms francesos, l'autor del llibre ens relata l'aventura científica primer de Pierre Méchain i després d'Arago, Biot i Rodríguez, els seus viatges i estades a Eivissa i a Formentera, i el desenvolupament de les successives operacions geodèsiques i astronòmiques. L'investigador Bayart utilitza un prosa amena i sobretot molt entenedora, per

presentar-nos tots els detalls de l'expedició d'una forma cronològica. Les campanyes que es portaren a terme a les Pitiüses foren tres: del 24 d'octubre al 9 de novembre de 1806, del 12 de març al 2 de maig de 1807, i del mes de novembre de 1807 al mes d'abril de 1808. A Eivissa, l'estació finalment fou instal·lada a Camp Vell i els membres de l'expedició llogaren la casa de Can Lladalt, mentre que a Formentera varen quedar instal·lats al punt més elevat de l'illa, a Talaiassa a la Mola, on llogaren algunes habitacions de can Maians. El llibre és molt interessant des del punt de vista científic, però també per la part humana de l'expedició, que no estigué exempta de riscos i entrebancs de diversa índole. Com és evident, els astrònoms es relacionaren amb la gent, i observaren els costums i la forma de viure, de manera que han quedat també recollides les seves impressions i vivències, descripcions i anècdotes, i les ressenyes dels illencs que col·laboraren amb ells i de la família Maians de Formentera que els va acollir a casa seva, evocant també alguns indrets. En aquest sentit, cal remarcar la descripció que fan del ball pagès en un dia de festa a Formentera. Al mateix temps l'estudi també ens presenta la conjuntura política que estaven travessant França i Espanya, marcada per l'inici de la Guerra de la Independència. No podem oblidar que el desenvolupament d'aquest projecte estava liderat per una institució francesa, el *Bureau des longitudes* a la qual Napoleó atribuï els crèdits necessaris. En la part dels annexos, l'obra inclou el primer estudi sobre els peixos i la pes-

ca realitzat a les Pitiüses, titulat "Observacions sobre uns peixos recollits durant un viatge a les illes Balears i Pitiüses" i publicat l'any 1809, del ictiòleg suís François Delaroché, qui acompanyà l'expedició durant la tercera campanya. El resultat, doncs, és un treball exhaustiu i molt ben documentat, que tant pel seu caràcter científic com històric, es llegeix amb gran interès i profit.

- ♦ **CASTELLÓ GUASCH, Joan** *Supersticions eivissenques i altres textos. Consell d'Eivissa, 2012.*

Tot un encert l'edició d'aquest llibre per part del Consell d'Eivissa que recull un bon nombre d'articles dispersos de Joan Castelló Guasch publicats durant l'estranyament de molts d'anys de l'autor de l'illa que el va veure a néixer per mor d'una absurda persecució política i que varen veure la llum a diverses publicacions de Palma, com és ara el *Boletín de la Cámara de Comercio, Industria y Navegación* i les revistes *Pano-*

rama Balear i *Economía Balear* i, per això, fins ara no molt accessibles al lector eivissenc.

Basta donar una petita mirada a l'índex per veure que sobre aquesta obra podem fer una divisió temàtica entre els articles segons hagin aparegut en una o altra publicació. Els del *Boletín de la Cámara...* responen a un concepte cultural, d'informació sobre diversos aspectes relatius a la història, la toponímia i algun altre tema que va ser mereixedor de l'atenció de Castelló o que pensava que fins a aquell moment no havia estat prou estudiat, mentre que a la revista *Economía Balear* ens ofereix una sèrie d'articles clarament periòdics sense deixar de donar la seva personal opinió sobre algun aspecte relatiu a l'actualitat d'aquell moment: urbanisme, infraestructures, turisme, etc amb un lloc molt especial reservat a Formentera, sense dubte perquè, com ens recorda Felip Cirer, actualment el millor coneixedor de l'obra de Joan Castelló Guasch, el seu pare era de procedència formenterera.

Vet aquí, idò, que aquest autèntic –tot i que a la força– ambaxador de les Pitiüses va anar publicant des del seu forçat retir les costums, curiositats, supersticions i anècdotes que conformen el *corpus* ofert en principi als lectors de Mallorca, però que ajudaren a difondre una cultura, un folklore i una manera de ser pròpia en un temps en el qual aquestes coses s'havien de forçar i exigien una dedicació com la que ell es va imposar, perquè els mitjans disponibles per a la difusió del coneixement no eren com els d'avui en dia.

La decisió d'encetar el contingut del llibre amb una explicació d'algunes de les supersticions més clàssiques i tradicionals en el vast camp de la superstició eivissenca en un treball publicat a la revista *Panorama Balear, monografias de arte, vida, literatura y paisaje*, el 1953, és ben interessant perquè per una banda mostra el més amagat i recòndit de les creences populars com són les supersticions, i per l'altra proporciona un bon títol per a la publicació. Barriguets, follets, fameliars, bruixes i altra fauna semblant, però és especialment terrorífica la miscel·lània inclosa dins aquest capítol que parla de fades, actuacions certes i comprovades del dimoni qui adopta variades formes segons la seva conveniència per captar i endur-se'n ànimes, o la utilització de certes pràctiques a fi d'aconseguir l'amor d'un jove o d'una al·lota, com també per curar molestos urçols. L'evocació de figures com geperuts, sacrificis de gallines, presència d'olibasses i gats negres en segons quines circumstàncies o creences en determinades pràctiques que s'han de fer en dies assenyalats. Això sí, bé es cuida Castelló d'advertir que avui en dia –i ho deia als anys 70 quan ho va escriure– han perdut quasi totalment el prestigi i queden com a curiositats antropològiques de temps passats.

Els instruments musicals serveixen per canviar de tema en una sèrie d'articles apareguts al *Boletín de la Cámara...*: xeremies, tambors, flautes, espasins, bimbaus i castanyoles són eines emprades per l'acompanyament musical de caramelles, gotxos, gloses, romanços, porfèdies i xacotes.

Segueix un magnífic article sobre la història antiga i contemporà-

nia de la capella dita de Santa Agnès, però si hem de ressaltar temes interessants no hi ha dubte que l'estudi dels eivissencs i formenterers que residien a Palma, o a Mallorca en general, en totes les èpoques –comença a parlar del segle XVI–, concretament el 1522 quan un grup d'artesans eivissencs residents a Palma s'allistaren a les Germanies de Mallorca, passa pels navegants que utilitzaven el port de Palma per emprendre majors singladures, o per l'emigració econòmica atrets pel lògic desenvolupament de la capital, mariners enrolats a vaixells mallorquins, militars de totes les graduacions i estaments i sobretot servents domèstics.

En una obra d'aquestes característiques no podia faltar un capítol dedicat a la casa d'Eivissa a Mallorca, de la qual ell en va ser un dels principals promotors –encara que això no ho diu enlloc–, però sí que diu que aquesta associació té més de quatre-cents socis, alguns d'ells mallorquins.

I què haríem de dir de la magnífica exposició històrica que fa de l'explotació minera del plom a les mines de s'Argentera, a Sant Carles de Peralta? Però si haguéssim de valorar la importància que tenen els diferents articles que aquest llibre ens ofereix, sense dubte que el primer que triaríem per diverses raons seria el de la toponímia. En aquest sentit, diu Castelló, que el moviment etnogràfic que estam vivint ha de portar aparellat un oblit progressiu de molts dels topònims per part de la gent que abandona el camp i és substituïda per altres arribats de fora, tot sovent amb la col·laboració d'un sector de la nostra pròpia gent que s'aplega a aquests canvis de nomenclatura.

Respecte de la llengua pensa que la catalana s'ha d'incloure certament dins el grup de les hispanoromàniques, però s'ha d'admetre que també al llarg de segles d'aïllament i de diversos contactes i dominacions la llengua s'ha enriquit notablement amb l'aportació de multitud de vocables d'altres alienes. Acaba aquest capítol amb una bibliografia on té l'ocasió de lamentar la castellanització d'alguns topònims.

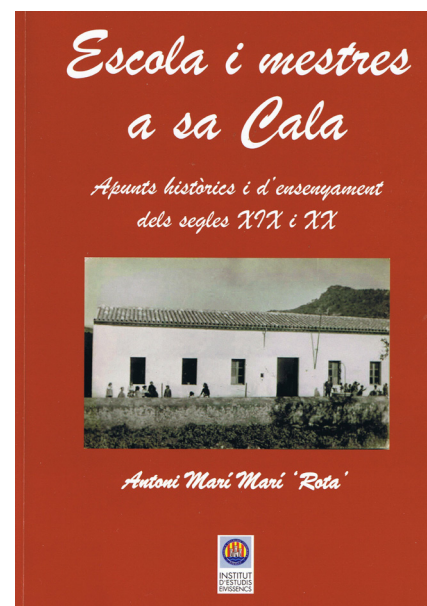
La presència d'Eivissa, o més ben dit, de les seves institucions, a les esferes provincials o nacionals clou el capítol de col·laboracions en el *Boletín de la Cámara...*, que abasta un període que va entre els anys 1958 i 1963. A aquests articles, signats amb el pseudònim de Joan d'Aifa, diu que entre els eivissencs és freqüent el fet de queixar-se de l'oblit que entenem que sempre s'ha tengut per la nostra illa. Idò no, diu Castelló, necessitam una mica de reflexió i canviar la idea de que és més còmode per a nosaltres donar sempre la culpa a vesí, és a dir a l'illa de Mallorca, perquè ben mirat no estam tant desvalguts com algunes vegades pretenem suposar, i la prova és la incessant labor de la casa d'Eivissa a Palma.

De 1972 a 1975 són les col·laboracions aparegudes a la revista *Economía Balear*, on publicà diversos articles en els quals reclama solucions per als principals problemes que en aquell moment tenia l'administració de la cosa pública a les Pitiüses, com és ara la fantasia d'una saturació hotelera (això ho deia l'any 1974!). Però hi ha dues de les reflexions que fa que ens agradaria comentar especialment: una és la manca d'aigua dolça a Formentera, per la qual proposa la instal·lació d'una ca-

nonada submarina travessant el Freus capaç d'abastir tota l'illa des de la d'Eivissa, i l'altra que porta per títol *El port ens queda petit* (de 1972) que proposa d'una vegada per totes la construcció d'un port amb suficient capacitat com per prestar un servei eficaç als moviments de càrrega i passatge. Recorda l'enginyer Emili Pou qui el ja llunyà 1880 proposava un dic que havia de partir de l'illa des Botafoc en direcció a la punta de la Consigna i un altre que havia de partir de la punta de la Mar Loca en direcció al Botafoc, perquè d'aquesta manera quedaria tancada completament la badia i defensada de tots els vents.

- ♦ **MARÍ MARÍ, Antoni, "Rota". Escola i mestres a sa Cala: Apunts històrics i d'ensenyament dels segles XIX i XX. Institut d'Estudis Eivissencs. Amb la col·laboració del Consell d'Eivissa, l'Ajuntament de Sant Joan de Labritja i l'Institut d'Estudis Baleàrics. 310 pàgines amb fotografies en blanc i negre i color. Eivissa, 2012.**

Aquesta obra, guanyadora del Premi Baladre 2010 que convoca l'Institut d'Estudis Eivissencs, es tracta d'un estudi rigorós i exhaustiu de la història social del poble de Sant Vicent de sa Cala a través de l'evolució de l'ensenyament, la consolidació de l'escola i la perspectiva biogràfica dels mestres. L'estudi és fruit d'una rigorosa tasca d'investigació que el seu autor, Antoni Marí "Rota" ha portat a terme pels arxius locals i forans, i un important treball de camp basat en la recuperació de la memòria a través

d'entrevistes i converses amb la gent del poble. El llibre es pot dividir en dues parts, la primera conté una anàlisi històrica a partir dels inicis dels segles XIX fins a principis del XX, que mostra la preocupació d'un poble aïllat geogràficament per oferir una alfabetització bàsica i poder millorar el nivell cultural de la població. L'autor ens presenta les diferents vies d'aprenentatge i el paper que desenvoluparen els mossènys de la parròquia i els farolers del far de la punta Grossa en l'ensenyament dels coneixements bàsics. Igualment important fou la contribució en aquest sentit, d'aquells jòvens de sa Cala que estigueren destinats a les colònies espanyoles d'ultramar o a altres destinacions per motius militars, on pogueren aprendre a llegir i escriure. Quan aquests tornaven a sa Cala, tenien coneixements suficients per donar classe tant a infants com a adults. En la segona part del llibre, la més extensa, es recull d'una forma cronològica, per cursos escolars, l'activitat docent de tots els mestres que han passat per sa Cala, els mestres de

sa Cala que no hi han fet escola, fent esment també dels mestres que han viscut fora però procedeixen de famílies del poble. L'incertada contextualització històrica de cada etapa ens aporta l'interès afegit de poder conèixer l'evolució social i cultural del poble. D'aquesta manera, a partir de dos fites importants, com la creació de l'escola dels al·lots l'any 1918 que estava ubicada a ses Cases Noves, una casa particular llogada per l'Ajuntament, i la creació de l'escola de les al·lotes l'any 1928, l'autor narra tot un seguit d'anècdotes i esdeveniments, els fets que marcaren les relacions entre els mestres, el poble i les administracions, el paper que desenvolupà l'associació "El Progreso", fins i tot algunes gloses que reflecteixen el sentir popular. El llibre conté una important col·lecció gràfica amb prop de 300 fotografies que destaquen tant pel seu caràcter testimonial com documental, com retrats, fotografies de grups escolars amb el mestre i els alumnes, i imatges que ens mostren els treballs, llibres i llibretes dels estudiants. També inclou un pròleg de Marià Serra Planells on repassa la trajectòria personal i professional de l'autor. En definitiva, es tracta d'un llibre que conté una gran quantitat d'informació sobre el tema de l'ensenyament, que esdevé punt de referència imprescindible per conèixer la història des de l'àmbit social i cultural del poble de sa Cala. Com diu el propi autor, "encara que petit, té la seua gran història".

- **YOSERIM: LA PRODUCCIÓN ALFARERA FENICIO-PÚNICA EN OCCIDENTE. XXV Jornadas de Arqueo-**

logía Fenicio-Púnica (Eivissa, 2010). Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 66. València 2011. 254 pàg. amb dibuixos i fotografies en blanc i negre.

Publicat el 2011, aquest llibre recull les ponències de les XXV Jornades d'Arqueologia Fenícia i Púnica, que es celebraren a la tardor del 2010 i que en aquesta ocasió, es centraren en la producció alfarera a occident i, en especial, a la península ibèrica. Els tres primers articles ofereixen una visió de conjunt de la dimensió social i econòmica dels tallers de producció alfarera de l'extrem occidental de la Mediterrània, des d'un enfocament centrat en avaluar el pes que aquests tallers van tenir en l'economia i el comerç de l'època. El primer, el signa Ana Delgado Hervás, que analitza els tallers de producció alfarera al sud de la península ibèrica entre els segles VIII i VI aC, moment de l'aparició dels primers tallers alfarers i amb ells, segons Delgado, d'una ceràmica pròpiament occidental. Una bona part de l'article està dedicat als tallers i forns del Cerro del Villar (Màlaga).

Per la seva part, Antonio M. Sáez Romero es centra en el marc cronològic comprès entre finals del segle VI aC. i principis del segle III aC. i en un àmbit geogràfic més ampli, entre la mar de l'Alboran, el golf de Cadis i la costa atlàntica nordafricana; tot i que presta especial atenció als centres de producció gaditans.

En tercer lloc, Ana Mª Niveau de Villedary analitza el mateix espai geogràfic però aquesta vegada entre els segles III i I aC. En el seu text, Niveau de Villedary descriu l'evolució de la producció alfarera

a l'època helenística des de principis del segle III aC fins a l'implantació definitiva dels models productius romans a finals del s. II aC. i principis del s. I aC.

Els dos últims articles del llibre es centren en la vessant oriental de la península ibèrica i Eivissa. Joan Ramon Torres ofereix un estat de la qüestió sobre el barri alfarer i el sector industrial de la ciutat púnica d'Eivissa. Ramon repassa les principals intervencions arqueològiques fetes a l'eixample de la ciutat i fa una síntesi dels models ceràmics que s'hi van trobar i definir. Finalment, David Asensio i Villaró, s'ocupa de la presència de ceràmiques púniques ebusitanes al nord-est peninsular entre els segles V i III aC. Asensio analitza les troballes de ceràmica ebusitana a diferents jaciments de la costa catalana i els associa a un canvi d'estratègia econòmica i comercial per part d'Ebusus, que comença al segle V aC amb la colonització agrària de l'illa i que sembla orientar-se cap al comerç amb la costa nord-oriental de la península ibèrica.

Ressenyes bibliogràfiques:
Ana Colomar, Pere Vilas
i Sergi Moreno

UNA ULLADA A Internet

Ferran Nogués
fnogues@gmail.com

Figura 1. Tancó de pedra seca amb polleguera. Corona

Comencem la secció amb un dels butlletins electrònics més importants en matèria d'arqueologia, com és l'Internet Archaeology. Publicat des del 1996, inclou continguts de qualitat acadèmica i utilitza tot el potencial dels mitjans electrònics (vídeo, àudio, bases de dades, imatges a en color, animacions i mapes interactius). D'abast internacional, i només disponible en línia, tot el seu contingut està subjecte a rigorosa revisió. Internet Archaeology està hostatjat al Departament d'Arqueologia de la Universitat de York, publicat pel Council for British Archaeology i és d'accés lliure parcial:

<http://intarch.ac.uk/>

El Heritage Council és un organisme públic irlandès que té com a funcions donar suport al treball, educació i turisme relacionats amb el patrimoni a les comunitats locals. Mitjançant programes de pràctiques a tota Irlanda, el Heritage Council està implantant la infraestructura de xarxes que permetin a les comunitats assumir la responsabilitat i participar en el desenvolupament i la conservació dels seus béns patrimonials. El Heritage Council es va establir com a entitat legal en virtut de la Llei de Patrimoni de 1995 i defensa que cal un enfocament integrat del patrimoni, amb responsabilitats que inclouen tant els seus

aspectes culturals com naturals. La Llei de Patrimoni estableix una definició de patrimoni amb una amplitud veritablement global. Inclou monuments, objectes arqueològics, objectes patrimonials com l'art i obres industrials, documents i registres genealògics, el patrimoni arquitectònic, la flora, la fauna, els hàbitats de vida silvestre, paisatges, marines, restes de naufragis, geologia, jardins, parcs i vies navegables. El Heritage Council treballa "canviant percepcions i obtenint de resultats".

La seva prioritat és "millorar la comprensió del poc valorat potencial que té el nostre patrimoni nacional". A la seva web llegim que el 2010, els projectes del Consell de Patrimoni van atraure aproximadament 18.700 turistes. Per cada euro gastat pel Heritage Council, la indústria del turisme irlandesa rep 4,4 € mitjançant l'augment dels ingressos pel turisme. Per altra banda, en col·laboració amb les autoritats locals, el Heritage Council ha tractat de garantir que el patrimoni estigui totalment integrat en el procés de planificació estratègica, planejament i infraestructures.

<http://www.heritagecouncil.ie/>

Igualment envejable és la Royal Commission on the Ancient and Historical Monuments of Scotland (RCAHMS), una institució que dona recolzament a 1.000 voluntaris locals per a la documentació del passat rural d'Escòcia. La missió de la RCAHMS és ajudar la gent a valorar i gaudir del seu entorn, proporcionar un registre de l'entorn històric i arquitectònic adreçat al públic local, nacional i internacional, així com potenciar la comprensió de la influència humana en el territori d'Escòcia des dels temps més remots fins avui. Això es fa mitjançant el treball de camp, la investigació i la recerca, i la col·lecció nacional dinàmica que pretén proporcionar un recurs únic, i de referència a nivell internacional, per a l'estudi i la gestió de l'entorn històric i el patrimoni construït. La RCAHMS dissenya programes d'investigació de camp, reconeixement aeri, actualització de dades, estudis i investigacions adreçats a millorar

i desenvolupar la informació dels jaciments arqueològics, edificis, jaciments marins i industrials de la col·lecció nacional.

Des de la RCAHMS proclamen orgullosos que tenen cura d'un arxiu de milions de fotografies, mapes, dibuixos i documents sobre els edificis i paisatges, des de la prehistòria fins als nostres dies. Tots estan disponibles per al seu ús personal o comercial, s'hi pot navegar, poden ser copiats o comprats en persona o per Internet". Els seus equips d'investigació viatgen per Escòcia per tal d'investigar, fotografiar i documentar l'arquitectura i l'arqueologia, tant en terra com des de l'aire.

<http://www.rcahms.gov.uk/>

Ja vam parlar a Fites sobre la preparació de la Wikipedra i ara ja està totalment activa i en funcionament. Es tracta d'una eina 2.0 (és a dir, que hi podem interactuar), que documenta i localitza geogràficament sobre cartografia digital les barraques i cabanes de pedra seca de Catalunya. El projecte està desenvolupat per l'Observatori del Paisatge a partir d'una idea inicial de l'Obra Social de CatalunyaCaixa i hi col·labora l'associació Drac Verd, entre altres entitats que vetllen pel patrimoni de la pedra seca. S'hi poden consultar les barraques o cabanes existents als diferents paisatges de Catalunya i a cada municipi, a través de mapes, fitxes, fotografies i croquis. Com que és una eina 2.0, també hi podem introduir nous elements i ajudar a engrandir aquest recurs de documentació del patrimoni de la pedra en sec:

<http://wikipedra.catpaisatge.net/>

Un altre bon recurs, en aquest cas documental és la web de Revistes Catalanes amb Accés Obert (RACO), que és un repositori cooperatiu des del que es poden consultar, en accés obert, els articles a text complet de revistes científiques, culturals i erudites en català. Es tracta d'un gran arxiu de publicacions on hi podem trobar, per exemple, tot els números de la revista Eivissa des de l'any 1972 consultables íntegrament en pdf:

<http://www.raco.cat/>

La revista *Sàpiens* té a la seva web un blog d'arqueologia molt recomanable (estem en terreny divulgatiu, naturalment), anomenat "Picant pedra", que està fet amb la col·laboració de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica:

<http://blogs.sapiens.cat/picantpedra/>

Pel que fa a actualitat arqueològica, un dels blogs de capçalera dins l'àmbit de l'Estat espanyol és La bitàcora de Jenri (amb la seva corresponent pàgina de Facebook i un Twitter molt actiu):

<http://www.labitacoradejenri.blogspot.com>

Com el seu nom indica, Openaccess Archaeology és una web dedicada a facilitar la cerca de recursos web d'accés obert (revistes, butlletins, articles):

<http://www.openaccessarchaeology.org/>

Entre els blogs personals que recomanem hi ha el de na Ruth Fillery-Travis, que duu el subtítol de Archaeological science, graduate study and high temperature technology. Aquesta arqueòloga anglesa actualment treballa en una tesi centrada en la producció de ferro en l'època romana, "raó per la qual hi haurà molta cosa sobre aquest tema en el meu blog, però estic interessada en la majoria de les tecnologies d'altres temperatures i una gran varietat de períodes de la història (...) També tinc interessos en arqueologies teòriques i experimentals, i l'aplicació de l'estadística per a grans conjunts de dades". Al núvol d'etiquetes del seu blog hi destaquen l'arqueometria i l'arqueometal·lúrgia.

<http://findsandfeatures.wordpress.com/>

Archaeological Networks és un blog centrat en una determinada manera de treballar amb la informació arqueològica, superant el simple l'estudi dels objectes produïts per una civilització. Centrat en l'arqueologia romana, el blog pretén contribuir a un debat metodològic més ampli pel que fa a l'anàlisi de l'arqueologia romana, tenint en consideració la investigació quantitativa i qua-

litativa. Disciplines com la geografia i la sociologia són parts importants del treball arqueològic:

<http://archaeologicalnetworks.wordpress.com/>

El Corpus Vasorum Antiquorum és una sèrie de catàlegs d'alta qualitat sobre ceràmica grega antiga pintada, de col·leccions de tot el món. El primer fascicle del CVA aparegué per primera vegada el 1922 i des de llavors n'han aparegut uns 380, que inclouen més de 100.000 peces de 24 països.

El projecte CVA Online va començar l'any 2000 quan el Beazley Archive de la Universitat d'Oxford va ser convidat a dur a terme la digitalització dels fascicles descatalogats. Els catàlegs digitalitzats es poden consultar en aquesta web, que també enllaça a la base de dades de ceràmica del Beazley Archive. Les tasques de digitalització segueixen actives sota els auspicis de l'Arxiu. Hom hi pot consultar, per exemple, el fascicle del CVA sobre ceràmica d'Eivissa editat per l'Institut d'Estrudis Catalans el 1987, a càrrec de Jordi H. Fernández, Joaquim Maluquer de Motes i Marina Picazo.

<http://www.cvaonline.org/>

Un bon lloc de notícies és Paleorama en Red. Prehistoria y Arqueología en Internet. El que aquesta gent fa és "Recopilar por temas y períodos las numerosas noticias sobre prehistoria, arqueología, y dinamización del Patrimonio, que circulan por internet y las redes sociales. Se trata por tanto de una compilación de cabeceras de titulares, aunque también se discuten temas y se ofrecen puntos de vista particulares":

<http://paleorama.wordpress.com/>

Una web similar, que funciona com un compilador de notícies però centrat en l'Edat Mitjana és Arqueología Medieval, és:

<http://www.arqueologiamedieval.com/>

Palimpsest és el blog personal de Ben Cowell, un dels caps del conegut National Trust, centrat en patrimoni arquitectònic britànic:

benspalimpsest.blogspot.com

També dins el món del National Trust, per als amants del patrimoni de la vella Europa hi ha el blog d'Emile de Bruijn, Treasure Hunt (National Trust Collections): "Aquest blog vol celebrar la bellesa i les col·leccions del National Trust, descobrir les històries que hi ha darrere dels objectes de les nostres col·leccions, i la manera com aquests objectes es relacionen entre si i amb nosaltres":

<http://nttreasurehunt.wordpress.com/>

Actualment és habitual que tota excavació vagi acompanyada d'un diari online, és a dir, un blog. Aquests diaris d'excavació, un cop conclusos els treballs, queden disponibles a Internet com a document del procés d'excavació. És el cas de Chedworth Excavations (també dins l'àmbit del National Trust). "El juliol de 2010 es van descobrir i protegir els mosaics de la vil·la romana de Chedworth. Això va ser part d'un important projecte per a millorar l'accés de visitants i la conservació de l'estructura històrica. (...) Els treballs d'excavació i conservació van ser documentats en aquest blog tal com van tenir lloc. El blog del 2010 ja no s'actualitza però seguirà estant disponible com a arxiu en línia. La nova coberta dels edificis s'acabarà el 2012. Tornarem més endavant per a acabar les excavacions i posar al descobert els 30m de passadís de mosaic!"

<http://ntchedworthexcavations.wordpress.com/>

Tots sabem en què consisteix l'arqueologia experimental: mirar de reconstruir o recrear processos, objectes o artefactes, i comparar-los amb els originals per tal d'esbrinar el seu funcionament o la manera com es feien. La gastronomia històrica és un terreny ideal per a l'arqueologia experimental, tot i que en aquesta matèria no és possible comparar els nostres resultats amb l'original. Això és el que trobem al blog Lost Past Remembered. Es localitzen receptes incloses a textos de molta cronologia i es recreen. És un blog ben documentat i rigorós:

<http://lostpastremembered.blogspot.com/>

Una bona web dedicada al paisatge històric és ArchaeoLandscapes Europe (ArcLand), dedicada a "explorar la manera com les imatges aèries i sensors remots estan sent utilitzats pels arqueòlegs per tal d'entendre el nostre passat":

<http://www.archaeolandscapes.eu/>

Totalment allunyat del món acadèmic però molt ben treballat és el blog Detritus of Empire. Centrat als Estats Units, aquest divertit blog està dedicat a descobrir patrimoni oblidat (com ara una antiga destil·leria), o bé coses inclassificables com pot ser una estàtua colossal del Gegant Verd a Minnesota:

<http://detritusofempire.blogspot.com/>

Todo Patrimonio és un portal molt complet dedicat a recollir notícies, actes de congressos, directori de revistes, màsters i postgraus, agenda d'esdeveniments, etc.

<http://www.todopatrimonio.com/>

L'International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property (ICCROM), és una organització intergovernamental dedicada a la conservació del patrimoni cultural. Els seus membres són Estats que n'han declarat la seva adhesió. El seu propòsit és servir a la comunitat internacional, representada pels Estats membres, que en l'actualitat són 132. És l'única institució del seu tipus a tot el món que promou la conservació de tot tipus de patrimoni cultural, tant moble com immoble. La seva fundació va tenir lloc a la 9a Conferència General de la UNESCO, a Nova Delhi l'any 1956, en un moment de creixent interès en la protecció i conservació del patrimoni cultural. Es va establir a Roma el 1959 per invitació del govern d'Itàlia. L'ICCROM té com a objectiu millorar la qualitat de la pràctica de la conservació, així com la sensibilització sobre la importància de preservar el patrimoni cultural. La seva contribució a la preservació del patrimoni cultural en el món actual es fa mitjançant cinc àrees principals d'activitat: formació, informació, investigació, cooperació i defensa.

Formació: l'ICCROM contribueix a la formació de conservació mitjançant el desenvolupament de nous instruments i materials educatius, i l'organització d'activitats de formació professional a tot el món. Des de 1966, als cursos de ICCROM hi han participat més de 4.000 professionals. Informació: la institució té una de les biblioteques del món líders en conservació. El seu catàleg conté més de 89.000 entrades relatives als llibres, informes i revistes especialitzades en més de 40 idiomes. També té una col·lecció de més de 17.000 imatges. A més, la seva web ofereix molta informació sobre els esdeveniments internacionals i les oportunitats de formació en el camp de la conservació-restauració. Investigació: l'ICCROM organitza i coordina les reunions per a elaborar enfocaments i metodologies comuns, i promoure la definició d'una ètica acordada a nivell internacional, també de criteris i normes tècniques per a la pràctica de la conservació. El laboratori de l'ICCROM és alhora un recurs i un punt de referència per als experts en conservació. Cooperació: totes les activitats de l'ICCROM inclouen la participació de socis institucionals i també professionals. La cooperació es concreta en forma d'assessorament tècnic, visites de col·laboració, l'educació i la formació. Defensa: la institució difon materials didàctics i organitza tallers i altres activitats per tal d'augmentar la consciència pública i el suport a la conservació.

<http://www.iccrom.org/>

Virtual Archaeology Review (VAR) és la primera revista científica internacional dedicada monogràficament al camp de l'arqueologia virtual. De periodicitat semestral, està adreçada a arqueòlegs, informàtics, enginyers, historiadors, restauradors, arquitectes i professionals relacionats amb l'aplicació de noves tecnologies al món del patrimoni arqueològic. La revista està centrada en la publicació d'articles originals, articles de síntesi, estudis interdisciplinaris, treballs de teoria, aportacions metodològiques i en general articles redactats des dels enfocaments més innovadors d'una disciplina jove en procés de consolidació acadèmica i en contínua evolució. Virtual Archaeology Revi-

ew està realitzada en col·laboració amb la SEAV, Sociedad Española de Arqueología Virtual i el seu congrés anual Arqueológica 2.0 Congreso Internacional de Arqueología e Informática Gráfica. Patrimonio e Innovación. S'hi poden consultar els exemplars de la publicació íntegrament en format pdf:

<http://varjournal.es/inicio.html>

Un altre blog molt recomanable és Mosaics de cultura: museus, patrimoni i comunicació cultural. El blog, mantingut per en Daniel Zapater, analitza novetats relacionades amb museus, exposicions, rutes patrimonials i recursos 2.0, és a dir, centrat en la gestió de projectes culturals i la comunicació i difusió del patrimoni:

<http://mosaicsdecultura.wordpress.com/>

Un excel·lent recurs online és el projecte digilibLT, un cànon d'autors i obres de l'antiguitat tardana i una base de dades de textos complets, amb indicació clara dels temes i autors. La seva consulta és gratuïta. La web permet fer cerques a tots els textos per autor, per època i per tipus de text. Els textos també poden ser descarregats íntegrament:

<http://digiliblt.lett.unipmn.it>

Un bon blog d'actualitat arqueològica d'arreu del món és Heritage Daily:

<http://www.heritagedaily.com/>

Beyond the baths és un exemple de blog dedicat a difondre un jaciment arqueològic local com són les termes romanes de la localitat anglesa de Bath:

<http://bathsbloggers.blogspot.com/>

També val la pena mirar el blog de l'arqueòloga escocesa Alice Watterson, dedicat a la recreació i reconstrucció digital de llocs i jaciments, creació de models 3D, recol·lecció de dades sobre el terreny, etc:

<http://digitaldirtvirtualpasts.wordpress.com/>

Un excel·lent blog dedicat a l'arqueologia i els sistemes d'informació geogràfica (dos elements

que actualment ja haurien de ser indissociables), és el de l'arqueòleg Paul Cripps, Archaeogeomancy: the majick of spatial data in archaeology. Cripps es centra en l'ús de tecnologies espacials, incloent-hi la fotografia computacional, la fotogrametria i l'escaneig làser. Les seves investigacions es centren en la formació i desenvolupament dels paisatges a la prehistòria, la investigació dels patrons de formació de llocs arqueològics i de monuments:

<http://www.archaeogeomancy.net/>

Directament relacionat amb això està la web Aerial Photographic Archive for Archaeology in the Middle East (APAAME). Es tracta d'un projecte de recerca dirigit pel professor David Kennedy i el Dr Robert Bewley, amb seu a la University of Western Australia. El projecte pretén desenvolupar una metodologia adequada per a la regió i per tal d'estudiar la història dels assentaments al Pròxim Orient.

L'Arxiu va ser creat l'any 1978 pel professor David Kennedy sota el patrocini del Príncep Hassan bin Talal de Jordània. Actualment té més de

48.000 fotografies i diversos centenars de mapes d'una dotzena de països. La gran majoria d'aquest material pot ser consultat a la nostra web dins Flickr. Encara que principalment es va centrar a Jordània, on hi ha hagut un programa anual de vol des del 1997 (L'Aerial Archaeology in Jordan Project), les imatges de satèl·lit d'alta resolució de Google Earth estan permetent la recerca als països veïns.

<http://www.apaame.org/>

I acabem amb una curiositat que podem trobar a Internet: OmnesViae. Es tracta de la versió digital i interactiva de la Tabula Peutingeriana. Aquesta web fa servir el motor de Google Maps i ofereix una reconstrucció de la Tabula Peutingeriana amb la tecnologia d'internet. La Tabula Peutingeriana, també coneguda com el mapa Peutinger, és una còpia medieval d'un mapa de carreteres romà d'aproximadament l'any 300 dC. Aquesta reconstrucció es basa principalment en la investigació de Richard Talbert publicada al seu llibre Rome's World: The Peutinger Map Reconsidered:

<http://omnesviae.org/>

Figura 2. Paret de pedra seca. Es Fornàs

INFORMACIÓ del MAEF

Jordi H. Fernández

MEMÒRIA DE LES ACTIVITATS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC D'EIVISSA I FORMENTERA DURANT L'ANY 2011

La publicació d'aquest nou número de la nostra revista, coincidirà en el temps amb una fita llargament esperada: la pròxima reobertura de la reforma del Museu Monogràfic del Puig des Molins.

Després de tants de problemes i de retards incomprensibles, la secció museística de la necròpolis està a punt de obrir les seves portes la societat amb les instal·lacions completament renovades i amb la mateixa il·lusió de tots quants treballem en aquesta institució.

Aquesta reforma ha significar una renovació integral de les seves instal·lacions i de l'exposició permanent amb una presentació més dinàmica per facilitar la seva comprensió amb l'ajuda de les noves tecnologies.

Tot aquest esforç ara més que mai, precisarà del corresponen suport econòmic per portat endavant el programa d'activitats culturals i de publi-

cacions de la institució i al mateix temps les despeses que comportarà el normal funcionament del museu i l'entrada en funcionament del nou equipament tècnic per a la conservació de les col·leccions tant dels materials de l'exposició permanent com els dels magatzems: els sistemes de il·luminació o la climatització de les col·leccions. Igualment, la nova presentació de la col·lecció permanent a les sales o la seva seguretat precisa de l'adequada supervisió i manteniment del equips, la qual cosa comportarà un increment econòmic que la Conselleria d'Universitats, Cultura i Esports haurà d'assumir.

Per altra banda intentarem, a pesar de ser conscients de la nova situació econòmica del país, aconseguir el més aviat possible l'obertura del Museu Arqueològic de Dalt Vila, que al mes d'octubre de 2010, ens varen veure obligats a desmuntar, a causa de les obres realitzades a la plataforma exterior del Baluard de Santa Tecla per tal de pal·liar el greu problema de filtracions que patia el museu que ara caldrà solucionar amb un projecte de millora i de reparació de lesions que haurà de programar el Ministeri de Cultura.

Ara ens enfrontarem a futurs reptes i intentarem dins de les nostres possibilitats, planificar noves activitats i una presència més activa del museu en la societat illenca, sempre amb la inestimable col·laboració i suport de l'Associació d'Amics del Museu, intentant oferir una àmplia oferta de divulgació, d'activitats infantils i familiars, cursos, jornades i exposicions temporals, així com el servei de botiga i de biblioteca.

Malgrat a la situació de tancament del Museu Arqueològic, al llarg de 2011 s'han portat un nombre considerable d'activitats, amb l'objectiu de difondre i projectar el museu com institució viva i activa en la nostra societat, gràcies al suport

Façana del Museu del Puig des Molins reformada

de la Direcció General de Cultura i al recolzament de l'Associació d'Amics del Museu.

PRESSUPOST

Les partides econòmiques pel funcionament del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera per l'any 2011 s'han vist afectades per la reducció econòmica que han patit tots els centres.

Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera (Dalt Vila)

Conceptes	
Cap. 1: Despeses de personal	523.395,00*
Total Capítol 1	523.329,00

*El capítol 1 de personal, assignat al Museu Arqueològic, inclou també el personal del Museu Monogràfic Puig des Molins.

Total Capítol 2	24.448,00 €
Total Capítol 6	10.013,50 €
Total	34.451,50 €

Museu Monogràfic del Puig des Molins

Conceptes	
Total Capítol 2	39.985,50 €
Total Capítol 6	23.619,50 €
Total	63.605,00 €

INVERSIONS DEL MINISTERI D'EDUCACIÓ I CULTURA

Al 2011 va ser aprovada la inversió i va sortir a concurs el Projecte de Muntatge de l'exposició permanent del Museu del Puig des Molins per la quantitat de 1.836.584,17 €. El concurs va ser adjudicat a l'Empresa EMPTY per 1.198.448,99 €.

PERSONAL

Durant l'any 2011 la plantilla del Museu Arqueològic no ha estat augmentada en cap de les places de personal tècnic o administratiu que té assignades. Igualment tampoc s'han renovat cap dels contractes de personal tècnic que el Museu va disposar a anys anteriors.

No obstant això, el fet de tenir tancat al públic els museus, a permès que, gràcies a la bona predisposició del personal del centre, s'hagin pogut enllestir diverses tasques col·laborant en la restauració, neteja i ordinació de materials arqueològics, catalogació i buidat de llibres i revistes de la biblioteca, continuació del registre de materials a DOMUS, etc.

L'actual Catàleg de llocs de treball del Museu segons la darrera modificació de data 22 de desembre de 2007 (BOIB Núm. 192 EXT.) és el següent:

a) FUNCIONARIS				
PLACES	CREADES	DOTADES	COBERTES	PER DOTAR
Director	1	1	1	0
Tècnics Superiors	1	1	1	0
Restaurador	1	1	1	0
Tècnics d'Arxius i Museus	3	0	0	3
Administratiu	1	0	0	1
Auxiliars Admon.	4	1	1	3
Auxiliar Biblioteca	1	0	0	1
Subalterns	15	11 ⁽¹⁾	11	4
TOTAL	27	15	15	12

b) LABORALS				
Subalterns	1	1 ⁽²⁾	0	0
Personal de neteja	2	2 ⁽³⁾	2	0
TOTAL	3	3	3	0
TOTAL PERSONAL	30	18	18	12

1) Sis funcionaris subalterns son interins

2) Jubilat amb data 22 d'abril de 2012. Plaça a funcionaritzar

3) Una netejadora es interina

VISITANTS

Al tenir les dues seus del Museu tancades al públic al llarg de 2011, per la continuïtat de les obres, ha fet impossible que es realitzessin visites als centres museístics.

BIBLIOTECA

A la Biblioteca del Museu s'ha continuat amb les tasques de catalogació, classificació i buidat de llibres, i els tràmits per a l'increment i manteniment d'intercanvis entre institucions.

Les publicacions s'han incrementat en 592 volums. El nombre total d'exemplars a data 31 de desembre de 2011 és de 24.156.

Relació dels ingressos en 2011:

	NACIONALS	INTERNACIONALS
Monografies	103	72
Revistes	134	185
Actes	12	4
Memòries	2	-
Catàlegs	23	1
Guies	4	11
Butlletins	3	12
Annexos	4	-
Audiovisuals	7	1
Quaderns	1	11
Enciclopèdies	1	-
Facsimil	1	-
Ingressos	295	297
Total ingressos		592

CATALOGACIÓ, CONSERVACIÓ I RESTAURACIÓ

Una de les tasques que realitza el museu es la classificació dels fons que periòdicament ingresen en la institució per tal de donar-los a conèixer i facilitar el seu estudi i divulgació.

El programa utilitzat pel Museu, es el **DOMUS**, un sistema integral per la ordinació, classificació i ordinació dels fons i la seva distribució espacial segon la categoria del bé (exposició permanent o magatzems).

Mitjançant aquest programa i **Ceres Museus**, s'han realitzat canvis substancials de millora que permeten que el programa sigui més manejable. El treball s'ha centrat bàsicament en el Sistema de Documentació i Organització, dirigit a revisar i completar els camps del fons museogràfic així com les dades del fons Bibliogràfic.

Altra de les tasques realitzades ha estat l'organització i revisió dels Tesausros (situació genèrica, tipologia, noms específics, context cultural, llocs geogràfics, matèries i tècniques).

Situació actual de Domus

- 58.731 registres corresponents a l'inventari general.
- 1.300 fitxes completes o pràcticament completes (falta foto).
- 1.945 objectes amb els següents camps completats: ubicació, departament, objecte, dimensions, matèria, descripció.
- Situats correctament a l'arbre d'ubicació figuren 316 objectes que pertanyen al MAEF y 15709 al MPM.
- 7022 objectes situats al Magatzem núm.4, 56 al Magatzem núm. 5, 1.488 no recepcionats, 43 no identificats, 33. 966 com a nou Ingrés i 1 objecte com baixa.
- 4489 objectes presenten, almenys, una imatge
- 115 campanyes pendents de desglossar.
- 246 registres que relacionen objectes amb fons bibliogràfics de la Biblioteca.
- 7.880 objectes amb les seves corresponents dimensions.

Conservació i restauració

Durant aquest any s'han finalitzat les tasques de consolidació i restauració de molts de materials que formen part de l'exposició permanent del museu.

- Ceràmica (guerres, plats, olles, biberons, ceràmica grega, llànties, etc.) 559 peces
- Terracotes (caps, figures, pròtomes, etc.) 202 peces
- Motlles (amb representació zoomòrfica i floral) 21 peces
- Ascots zoomòrfics 13 peces
- Objectes e metall , navalles d'afaitar, miralls, hams, etc.) 44 peces
- Materials petris 13 peces

NUMERACIÓ D'EXCAVACIONS

Durant l'any 2011 s'ha demanat un total de 22 sol·licituds de numeració d'intervencions arqueològiques:

- 2011/1.- Reservat pels materials procedents de la intervenció al Port d'Eivissa. Direcció Yolanda Alamar Bonet.
- 2011/2.- Reservat pels materials procedents de l'excavació de Gesa en Via Romana, 38-42. Direcció José Torres Costa.
- 2011/3.- Reservat pels materials procedents del seguiment en es Clot de Baix (Sa Bodega), d'Eivissa. Direcció Rosa Gurrea Barricarte, José Torres Costa i Julia García Sánchez.
- 2011/4.- Reservat pels materials procedents del seguiment arqueològic en sa Farinera de can Andreu, Crta. Sant Miquel Km. 1,5. Direcció Juan José Marí Casanova.
- 2011/5.- Reservat pels materials procedents de l'excavació en sa Cameta. Crta. Sant Miquel Km. 2,4. Direcció Juan José Marí Casanova.
- 2011/6.- Reservat pels materials procedents del seguiment arqueològic en cas Barber i can Jaume, Crta. Sant Miquel Km. 4,4. Direcció Juan José Marí Casanova.
- 2011/7.- Reservat pels materials procedents del seguiment arqueològic en ca na Pujoleta, Crta. Sant Miquel Km. 5. Direcció Juan José Marí Casanova.
- 2011/8.- Reservat pels materials procedents del seguiment arqueològic en Crta. Sant Miquel, Km 9,7. Direcció Juan José Marí Casanova.
- 2011/9.- Reservat pels materials procedents de la intervenció en es Trull, Crta. Sant Miquel Km. 0,5. Direcció Juan José Marí Casanova.
- 2011/10.- Reservat pels materials procedents del seguiment arqueològic es Poc Foc. Direcció Ricard Marlasca Martín.
- 2011/11.- Reservat pels materials procedents de l'excavació en la finca de can Marines. Direcció Juan Roig Ribas.
- 2011/12.- Reservat pels materials procedents de la intervenció en can Jaume des Pou (Sant Carles de Peralta, venda Es Figueral). Direcció Carmen Alfaro Giner.
- 2011/13.- Reservat pels materials procedents de la intervenció en ca na Maria, es Casalissos (Sant Carles de Peralta, venda Es Figueral). Direcció Carmen Alfaro Giner.
- 2011/14.- Reservat pels materials procedents de l'excavació en can Vicent Soldat (Sant Carles de Peralta, venda es Figueral. Direcció Carmen Alfaro Giner.
- 2011/15.- Reservat pels materials procedents del seguiment en Crta. San Miquel 1,8. Direcció Juan José Marí Casanova.
- 2011/16.- Reservat pels materials procedents de l'excavació en can Toni Salvador (Sant Carles de Peralta, Venda es Figueral. Direcció Carmen Alfaro Giner.
- 2011/17.- Reservat pels materials procedents d'e la prospecció en la finca de Francisca González Miret (San Carles de Peralta, Venda es Figueral). Direcció Carmen Alfaro Giner.
- 2011/18.- Reservat pels materials procedents de la prospecció en ca n'Alemaný (Sant Carles de Peralta, Venda es Figueral. Direcció Carmen Alfaro Giner.
- 2011/19.- Reservat pels materials procedents de la prospecció en can Benet (Sant Josep, Venda de cas Serres. Direcció Carmen Alfaro Giner.
- 2011/20.- Reservat pels materials procedents del seguiment en el solar s'Olivera (Puig den Valls). Direcció Ana Mezquida Orti.
- 2011/21.- Reservat pels materials procedents de l'excavació en el carrer Lucio Oculacio, 24. Direcció José Torres Costa.
- 2011/22.- Reservat pels materials procedents de l'excavació al Pecio Botafoc. Direcció Sebastià Munar i Llabrés i Josué Mata Mora.

INGRÈS DE MATERIALS

Durant l'any 2011, han ingressat al Museu de manera definitiva el següents materials:

- 21746. Recepció de materials de l'excavació de can Vildes (Sant Antoni). Lliurats pel Sr. Antoni Ferrer Abarzuza (Any 2008).
- 21766. Recepció de materials de l'excavació d'urgència a la Casa Parroquial de l'Església de Sant Jordi. Lliurats pel Sr. Joan Roig Ribas (Any 2006).

- 21767. Recepció de materials de l'excavació de can Pere Antoni (Sant Jordi). Lliurats pel Sr. Joan Roig Ribas (Any 2006).
- 21768. Recepció de materials de l'excavació de can Malalt-Can Mates (Sant Jordi). Lliurats pel Sr. Joan Roig Ribas (Any 2006).
- 2010/1. Recepció de materials de l'excavació del carrer Xarraca cantó amb carrer Jondal (can Cantó). Lliurats pel Sr. Juan José Marí Casanova (Any 2010).
- 2010/2. Recepció de materials de l'excavació del jardí de la Cúria (Dalt Vila). Lliurats pel Sr. Juan Jose Marí Casanova (Any 2010).
- 2010/3. Recepció de materials de l'excavació del carrer d'Enmig, núm. 13 (Sa marina). Lliurats pel Sr. Juan José Marí Casanova (Any 2010).
- 2010/9. Recepció de materials de l'excavació de es Trull, Crta. Sant Miquel km. 0,5. Lliurats pel Sr. Juan José Marí Casanova (Any 2010).
- 2010/14. Recepció de materials de l'excavació de can Pep des Ferrer, Crta. Sant Miquel Km. 9,7. Lliurats pel Sr. Juan José Marí Casanova (Any 2010).
- 2010/18. Recepció de materials de la prospecció de can Vicent Soldat (Pou des Lleó). Lliurats per la Sra. Carmen Alfaro Giner (Any 2010).
- 2010/19. Recepció de materials de la prospecció de can Ribes (Pou des Lleó). Lliurats per la Sra. Carmen Alfaro Giner (Any 2010).
- 2010/20. Recepció de materials de la prospecció de can Prats (Pou des Lleó). Lliurats per la Sra. Carmen Alfaro Giner (Any 2010).
- 2010/21. Recepció de materials de la prospecció de ca na Maria, es Casalissos (Pou des Lleó). Lliurats per la Sra. Carmen Alfaro Giner (Any 2010).
- 2010/22. Recepció de materials de la prospecció de can Miquel d'en Pere (Pou des Lleó). Lliurats per la Sra. Carmen Alfaro Giner (Any 2010).
- 2010/23. Recepció de materials de la prospecció de Benissaid (Pou des lleó). Lliurats per la Sra. Carmen Alfaro Giner (Any 2010).
- 2011/4. Recepció de materials de l'excavació de la finca de ca n'Andreu de sa Farinera, km. 1,3-1,45. Lliurats pel Sr. Juan José Marí Casanova (Any 2011).
- 2011/5. Recepció de materials de l'excavació de can Cameta, Crta. Sant Miquel Km. 2. Lliurats pel Sr. Juan José Marí Casanova (Any 2011).
- 2011/12. Recepció de materials de la prospecció de can Jaume des Pou (Sant Carles de Peralta, venda es Figueral). per la Sra. Carmen Alfaro Giner (Any 2011).
- 2011/13. Recepció de materials de la prospecció de ca na Maria, es Casalissos (Sant Carles de Peralta, venda es Figueral). per la Sra. Carmen Alfaro Giner (Any 2011).
- 2011/14. Recepció de materials de la prospecció de can Vicent Soldat (Sant Carles de Peralta, Venda es Figueral). per la Sra. Carmen Alfaro Giner (Any 2011).

TREBALLS ADMINISTRATIUS

Entre els treballs administratius s'inclouen els informes i gestions relatives al normal funcionament del museu, pressupost, consultes d'ordre tècnic, sol·licituds etc.

Durant l'any 2011, s'han registrat un total 75 escrits d'entrades i 395 de sortida.

ACTIVITATS CULTURALS

Dins del programa divulgatiu del museu, a l'any 2011 han estat programats distintes activitats culturals que inclouen cicles de conferències, exposicions i activitats diverses destinades tant a un públic adult com infantil.

10ª Fira de la Ciència

El Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera va participar en el 10º certamen de la Fira de la Ciència, que es va celebrar al Recinte Firal d'Eivissa els dies 7, 8 i 9 d'abril de 2011, aprofitant que l'ONU havia declarat l'any 2011 Any Internacional de la Química i Any Internacional dels Boscs.

Les activitats i exposició organitzades, de caràcter lúdic i didàctic, varen tractar de "La química i els boscs", amb l'objectiu d'introduir al públic

El Museu a la 10ª Fira de la Ciència

en l'ambient de l'època, com si es tractés d'un viatge a través del temps amb dos tallers diferents: un dels segles XV-XVI i un altre modern.

L'objectiu principal era donar a conèixer l'alquímia, precursora de la química moderna. Al mateix temps, es tractava de mostrar que la ciència és divertida y amena, afavorint la creativitat, la imaginació i l'esperit d'investigació, contribuint a despertar inquietuds.

En l'estand del taller del segle XXI es va dissenyar un laboratori químic modern, amb totes els avanços actuals relacionades amb l'estudi d'aquesta ciència.

Projecció didàctica cinematogràfica

L'any 2011 la Conselleria d'Educació i Cultura va nomenar al músic Joan Valent "Artista de l'Any", per tenir la seva obra com a referència a les illes Balears.

Dins del actes programats el 16 de juny, a la sala d'actes del Museu Arqueològic, es va projectar la pel·lícula *Serrallonga*, dedicada a la vida del bandoler Joan Sala i Ferrer, donat que la banda sonora original es obra de Joan Valent.

Dia Internacional dels Museus

En col·laboració amb la resta de Museus d'Eivissa i Formentera, es va celebrar el Dia Internacional dels Museus 2011, amb la participació de les institucions illenques i els directors dels museus.

Enguany el lema va ser "**Museu i Memòria**", estretament relacionat amb aquestes institucions que tenen com objectiu preservar la memòria a través de la conservació de les seves col·leccions, que són l'expressió fonamental del nostre patrimoni.

Aquesta celebració te com objectiu unir esforços per promoure la integració de persones en l'oferta cultural dels museus i així, impulsar l'accessibilitat a la cultura com un dret per a tothom.

Entre les activitats programades, al Museu Puget, que enguany actuava com amfitrió, va haver velada musical dividida en dos parts. La primera va anar a càrrec del el quartet de corda **Eivicord** i en la segona el **Quartet de Trompa**, finalitzant amb un còctel als assistents.

Per altra banda, el Museu Arqueològic d'Eivissa va permetre l'accés gratuït al museu tota la setmana.

10ª Setmana de la Ciència i la Tecnologia

Entre el dies 7 i 20 de novembre, amb el títol Sidéros. Metall del cel, es va desenvolupar un taller dedicat a la transformació del metall, principalment ferro, fent arribar als participants mitjançant la pràctica i les manualitats, com era a

El Museu a la 10ª Fira de la Ciència

Activitats a la 10ª Setmana de la Ciència

l'Antiguitat el procés de treballar els metalls, per a l'obtenció d'eines i utensilis de la vida quotidiana, així com armes i elements de prestigi en les societats mediterrànies de l'Antiguitat.

També es va explicar de l'ús de metalls en la vida quotidiana dels comerciants, amb l'ús de làmines de plom i bronze com a suport per anotar les seves transaccions comercials. A l'ús d'aquesta introducció als suports d'escriptura es va ampliar amb una xerrada sobre l'escriptura en l'Antiguitat i una mostra d'elements relacionats amb ella, com a papirs, taules de cera, etc.

XXVI Jornades d'Arqueologia Feniciopúnica

Entre el 21 i el 25 de novembre, a la sala de actes del Museu del Puig des Molins, varen tenir lloc les XXVI Jornades, dedicades a la **Pesca i salaons en el mon fenici-púnic**, amb el següent programa:

- 21 de novembre: "La producció fenicio-púnica de sal en el contexto del Mediterráneo Occidental desde una perspectiva diacrónica", impartida pel Sr. Julio Martínez Maganto, Investigador adscrit al Dpt. de Prehistòria i Arqueologia de la UAM i Professor del Dpto. G^a e H^a del M.E.C.
- 22 de novembre "**Artes y aparejos de pesca feniciopúnicos en el Mediterráneo Occidental**", impartida pel Dr. Ángel Muñoz Vicente, Director del Conjunt Arqueològic de Baelo Claudia.
- 23 de novembre "**Pesca y salazones en el mundo feniciopúnico**", impartida pel Dr. Eduardo Ferrer Albelda, Professor titular del Dpt. de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de Sevilla.
- 24 de novembre "**La captura y aprovechamiento de cetáceos en la antigüedad**", impartida pel Dr. Darío Bernal Casasola, professor titular d'Arqueologia de la Universitat de Cadis.

Conferència del El Dr. Darío Bernal Casasola, en les XXVI Jornades d'Arqueologia

- 25 de novembre “*Especies pescadas, especies ingeridas. El consumo de pescado y moluscos marinos en las sociedades fenicio-púnicas*”, impartida pel Dr. Arturo Morales Muñoz, catedràtic del Dpt. de Biologia de la Universitat Autònoma de Madrid

Contes de l'Antiguitat: Llegendes de l'Antic Egipte

Amb la col·laboració de l'Associació d'Amics del Museu, s'ha incorporat una nova activitat dirigida als mes petits, consistent en la narració i la interpretació teatralitzada d'històries i llegendes del mon antic. Els comtes representants han estat els següents:

- 25 de febrer.- *La princesa i el dimoni*
- 25 de març.- *El somni del rei*
- 29 d'abril.- *L'adveniment de la Gran Reina*
- 20 de maig.- *El llibre de Thot.*

Aula de Cinema Històric

Es varen seleccionar quatre pel·lícules, dins de l'escassa producció cinematogràfica dedicada al “Mon Púnic”, presentades per Sr. Antoni Cuerra Cusiné i va contar amb els títols següents:

- 1 de febrer: **Salambó** (1960). dirigida per Sergio Griego
- 8 de febrer: **Cartago en llamas** (1960), dirigida per Carmine Gallone
- 15 de febrer: **Cabiria** (1914). Dirigida per Giovanni Pastrone
- 22 de febrer: **Annibale** (1959), dirigida, per Carlo L. Bragaglia i Edgar Ulmer.

GABINET DIDÀCTIC PROGRAMA VIU LA CULTURA

Aquest programa, finançat per la Direcció General de Cultura del Govern de les Illes Balears, té com objectiu l'organització, la coordinació i

AULA DE CINEMA HISTÒRIC
CICLE DE PEL·LÍCULES DEDICAT AL MÓN PÚNIC
 PRESENTACIÓ A CÀRREC DE TONI CUERDA CUSINÉ

DIMENCS, 1 DE FEBRER: SALAMBO
 ITÀLIA-FRANÇA, 1960. DIRECTOR: SERGIO GRIEGO.
 INTERPRETE: TERENCE HILL, PIERRE BRASSIER, DANIEL CÉLIN, ANNE HENWOOD, ARMANDO POI, RICARDO GARRONE, ANDEA ATREZZI, ANTONIO BASILE, RAY BALSABARRE.

DIMENCS, 8 DE FEBRER: CARTAGO EN LLAMAS
 ITÀLIA, 1960. DIRECTOR: CARMINE GALLONE.
 INTERPRETE: TERENCE HILL, PIERRE BRASSIER, DANIEL CÉLIN, ANNE HENWOOD, ALMO SILVANI, FLAMIA OCCHELI, PAOLO STOFFA, JOSÉ SUÁREZ, GIANFRANCESCO TERESCHI, SMITH PETERS, CESARE FANTONI.

DIMENCS, 15 DE FEBRER: CABIRIA
 ITÀLIA, 1914. DIRECTOR: GIOVANNI PASTRONE.
 INTERPRETE: LETIZIA QUARANTA, ITÀLIA MARCONI, LINO CIELLINI, UMBERTO NOZZI, RAFFAELLO PAGANO, ENRICO VARRONE, EMILIANO BARTOLINI, DANTE TESTA, ENRICO GENELLI.

DIMENCS, 22 DE FEBRER: ANNIBALE
 ITÀLIA, 1959. DIRECTORS: CARLO LEBRONO BRAGAGLIA, EDGAR G. ULMER.
 INTERPRETE: VICTOR MATYON, GABRIELE FERRETTI, RITA GIAN, NILLY VITALE, RITA BATTAGLIA, FRANCO SILVA, MARCO GENOVI (TERENCE HILL), CARLO PENNACCHI (HUB SPENCER)

MUSEU MONOGRÀFIC DEL PUIG DES MOLINS
SALA DE CONFERÈNCIES
 Hora: 20:00 h
 Activitat gratuïta (aforament limitat).

Organitza:
 SOCIETAT BALEARCA D'AMICS DEL MUSEU
 ASSOCIACIÓ D'AMICS DEL MUSEU
 FUNDACIÓ DE CULTURA DE LES ILLES BALEARS

Amb la col·laboració de:
 GOVERN DE LES ILLES BALEARS
 DIRECCIÓ GENERAL DE CULTURA

la planificació d'activitats culturals que permet als escolars l'adquisició d'uns coneixements de la seva història, que es complementa amb visites al Museu Arqueològic, al jaciment arqueològic del Puig des Molins, al poblat de sa Caleta i al jaciment de Cala d'Hort, acompanyats pels seus professors, amb la finalitat de que respectin i estimin el seu patrimoni.

El nombre total d'alumnes que han participat en les activitats del Museu durant l'any 2011 han estat un total de 4.132.

Grup del Taller d'Arqueologia a la Setmana Santa

La Delegada Territorial de Sa Nostra, Sra. Carolina Escandell i el Director del Museu Sr. Jordi H. Fernández en la presentació del volum nº 66 dels Treballs del MAEF

PUBLICACIONS DE L'ANY 2011

L'any 2011, s'ha publicat el volum nº 66 dels Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera titulat *Yōserim: La producció alfarera Fenicio-Púnica en Occidente*.

Aquesta publicació recull les ponències presentades a les XXV Jornades d'Arqueologia Fenicio-Púnica celebrades a Eivissa en 2010: Ana Delgado Hervás: *La producció de ceràmica fenícia en el extrem occidental: hornos de alfar, talleres e industrias domésticas en los enclaves coloniales de la Andalucía mediterránea*; Antonio M. Sáez Romero: *Alfarería en el extremo occidental fenicio. Del renacer tardoarcaico a las transformaciones helenísticas*; Ana María Niveau de Villedary y Mariñas: *La producció alfarera extremo occidental entre los ss. III y I a.C. Balance historiográfico y estado de la cuestión*; Joan Ramon Torres: *El sector alfarero de la ciudad púnica de Ibiza*; David Asensio i Vilaró: *La presència de ceràmiques púniques ebusitanes al nord-est peninsular (segles V-III aC.): Impacte econòmic i social de les relacions comercials entre l'Eivissa púnica i els ibers del nord*.

PROJECTES I TREBALLS D'INVESTIGACIÓ

Continuen els projectes d'investigació que varen iniciar-se en anys anteriors:

- **Projecte: DressID Clothing and Identities. New perspectives on Textiles from the Roman Empire.** Entitat financera: Education, Audiovisual and Culture Executive Agency de la Unió Europea, dins del programa Culture 2007-2013. Referència: Contract n. 2007-1765/001-001 CTUCOOPMU. En aquest projecte hi participa com a investigador el Sr. Benjamí Costa.
- **Projecte: Tinnit en Ibiza: La cueva de Es Culleram.**
Entitat financera: Ministerio de Educación y Cultura (HUM 2007-63574).
Institucions participants: Universitat de Sevilla (Dept. d'Història Antiga).
Investigador responsable: Dra. Maria Cruz Marín Ceballos.
Pròrroga 2 anys (2010-2011). En aquest projecte hi participen com a investigadors el Dr. Jordi H. Fernández i la Sra. Ana Mezquida Orti.
- **Projecte : "Moneda para el más allá. Estudio diacrónico del uso y significado de la moneda en las necrópolis de Gadir, Malaca y Ebusus"**
Entitat financera: Plan Nacional de Investigación Científica, Desarrollo e Innovación Tecnológica (2010 – 2013) Ministerio de Educación y Cultura (HUM 440).
Institucions participants: Universitat de Cadiz.
Investigador responsable: Dra. Alicia Arévalo González
En aquest projecte hi participen com a investigadors el Dr. Jordi H. Fernández i la Sra. Ana Mezquida Orti.

També s'ha col·laborat en els projectes d'investigadors i institucions:

- Col·laboració amb la Sra. Carmen Alfaro Giner, de la universitat de València en el programa d'investigació de varis projectes I+D.
- Col·laboració amb la Sra. Alicia Vendrell Betí de la Universitat de València, sobre documentació de ceràmica púnica de l'illa d'Eivissa.

- Assistència al Symposium Internacional Modern Approaches to the study of ancient textiles: Technical and social aspects of roman dress. Department of History Archaeology and Cultural Management of the University of Peloponnesea Kalamata (Grècia).
- Estudi i anàlisi al Scholl of History Classics and Archaeology, University of Edinburgh. (Scotland) de material antropològic.
- Col·laboració amb el Sr. Pau Sureda, de la Universitat Autònoma de Barcelona, sobre els materials del jaciment del Cap de Barbaria.
- Col·laboració amb la Sra Mireia López Bertran, de la universitat de Valencia, en l'estudi de peces de la Illa Plana.
- Col·laboració amb el grup d'investigació "Ibiza Púnica" de la Universitat Autònoma de Madrid, constituït per la Sra. María José López Grande, la Sra. Francisca Velázquez, Ana Mezquida i el Sr. Jordi H. Fernández en l'estudi dels amulets egipcis procedents de l'illa d'Eivissa dipositats al diferents museus i col·leccions del territori espanyol.
- Col·laboració amb la Sra. Mª Cruz Marín Ceballos, la Sra. Maria Belen Deamos i la Sra. Ana M^a. Jiménez Flores de la Universitat de Sevilla en l'estudi sobre la Cova d'es Culleram, en el que participen la Sra. Ana Mezquida i Jordi H. Fernández.
- Col·laboració amb la Sra. Noelia García Hernández, de la Universitat de Granada, en la investigació sobre la ceràmica islàmica i possibles fluxos comercials entre el Islam i el Cristianisme en torn del segle XIV.

Com a resultat de diversos treballs d'investigació en el que el Museu arqueològic i participa, s'han publicat els següents articles:

- Costa, Benjamí (2011): Mapa de los yacimientos purpurígenos de las islas Pitiusas. Resultados de las prospecciones costeras realizadas en Ibiza y Formentera (2005-2007). *Purpurae Vestes III.*. Symposium Internacional sobre textiles y tintes del Mediterráneo en el mundo antiguo. Valencia, pp. 261-268.
- Fernández, Jordi H. (2011): Informació del MAEF. Memòria de les activitats del Museu

Arqueològic d'Eivissa i Formentera durant l'any 2011. *Fites*, 11, pp. 66-77.

- Fernández, Jordi H. (2011): Joan Roman i Calbet (1852-1910): pp. 162-166; Antonio Vives i Escudero (1859-1925), pp. 183-186; Artur Pérez-Cabrero i Tur (1870-1916), pp. 205-208; Carles Roman i Ferrer (1887-1939), pp. 265-268; José Mª Mañá de Angulo (1912-1964), pp. 394-396. *La nissaga catalana del mon clàsic*. A cura de M. Tudela i Penya i P. Izquierdo i Tugas. Auriga. Barcelona.
- Fernández, J.H.; Marin Ceballos, Mª C. i Mezquida, A: (2011). Afrodita en una terracota del Puig des Molins. *Spal*, 20, pp. 143-150.

COL·LABORACIÓ AMB ALTRES INSTITUCIONS

Ajuntament d'Eivissa

El Museu Arqueològic d'Eivissa i la seva Associació d'Amics han col·laborat amb l'Ajuntament en l'organització i realització de diferents activitats dirigides tant a adults com a infants en els tallers "*Al Museu en família*" i en les "*Visites teatralitzades*" que es duen a terme a la necròpolis del Puig des Molins.

Associació d'Amics del Museu

Amb col·laboració de l'Associació d'Amics s'han organitzat les Aules del Museu, una dedicada a la cultura feniciopúnica i l'altra al coneixement del mosaic.

- El curs **Introducció al mon feniciopúnica**, es va impartir els dies 10, 12, 17, 19, 24 i 28 de maig per les llicenciades Ana Mezquida i Carmen Mezquida, va consistir en classes teòriques, tallers pràctics i la visita a la necròpolis del Puig des Molins i al Santuari de es Culleram.
- El curs **Introducció al mosaic** es va realitzar els dies 6, 8, 13 i 25 de juny, tractant de la tècnica de elaboració dels mosaics i paviments, mitjançant classes teòriques i practiques de dues hores. Va ser impartit per la restauradora Helena Jiménez Barrero.

INFORMACIÓ del AAMEF

Helena Jiménez Barrero

El pasado año 2011 supuso para la AAMEF, un largo proceso de cambios y adaptación, en el que se probaron muchas cosas nuevas, algunas de las cuales han resultado especialmente fructíferas. Comencemos por repasar aquellas actividades más firmemente consolidadas en nuestro calendario anual.

Sin duda, la actividad estrella, aquella que cuenta con mayor respaldo popular, algo que nunca dejamos de agradecer de todo corazón, son los talleres infantiles de verano. El *Taller d'Arqueologia Estiu 2011*, se realizó en esta ocasión entre 20 de junio y el 9 de septiembre, adaptándonos al horario escolar. A este taller, respetando el hilo conductor básico de la excavación arqueológica simulada en los hipogeos acondicionados en la casa pagesa de Es Porxet, se le van añadiendo cada año nuevas actividades vinculadas a la arqueología experimental u otras ciencias auxiliares. Este año, los grupos más mayores aprendieron nociones de Heráldica, profundizando en el conocimiento de sus apellidos. También aprendieron el manejo de un torno de alfarero, de los molinos de piedra para los cereales, del trabajo de la pasta vítrea para realizar mosaicos romanos o de las piedras como la esteatita para tallar sus propios amuletos. Como en otras ocasiones, los pequeños se organizaron por edades, los pequeños de entre 5 y 7 años, en los Mini Talleres, con actividades adaptadas y los más mayores en grupos de 8 a 11 y de 12 a 14 años.

Además este año también se llevó a cabo la Semana de Arqueología Experimental, destinada a profundizar aún más en ese campo intentando reconstruir el uso y la fabricación de objetos fabricados por el hombre, a lo largo de los diferentes periodos históricos. Este taller, se realiza aprovechando la Semana Santa, entre el 25 y el

29 de abril, y contó con unos veinte asistentes con edades comprendidas entre los 8 y los 12 años.

También la *casa pagesa de Es Porxet*, es el marco incomparable para la realización de las visitas teatralizadas que vienen organizándose de forma regular hace ya varios años. En "*Es Porxet*, un paseo por la Historia", se representan escenas de la Necrópolis del Puig des Molins, a través de las vivencias de personajes de diferentes épocas que se entrecruzan en un espacio que se readapta a medida que los acontecimientos se solapan, se entremezclan o simplemente se aparecen ante los

Degustación de una típica cena árabe en el Museu Monogràfic Puig des Molins

espectadores. Las visitas se realizaron de enero a mayo, y de agosto a diciembre, con gran éxito. Además se organizó una visita gratuita para los socios de la AMAEF el domingo 27 de mayo, que contó con la asistencia de muchos de ellos. Esta actividad, junto con los *Tallers en Família* se realizan contando con la colaboración del *Ajuntament d'Eivissa*.

Los *Tallers en Família*, son otra de las actividades que poco a poco se han ido haciendo un hueco entre las familias de nuestra isla, se trata de talleres temáticos orientados a padres e hijos, aunque abuelos, tíos y padrinos también son bienvenidos, donde nos proponemos conocer determinados acontecimientos históricos desde un punto de vista diferente, y sobre todo divertido. Este año los talleres trataron sobre:

- 23 de enero: Los olores y sabores de Al-Andalus, los árabes cambiaron la fisonomía de los campos y huertos de Eivissa cuando esta isla era conocida como Yabisa, y añadieron a nuestra cocina alimentos y especias sin los que hoy en día no sabríamos vivir. Una forma diferente de jugar con los sabores y los olores de la cocina islámica, realizando postres, panes y un sabroso cous-cous.
- 19 de febrero: Amuletos y elementos de protección. Todas las culturas han confiado su suerte, salud y buenos deseos a pequeños objetos llenos de significado. Hoy en día muchos de ellos forman parte de nuestra vida cotidiana y los asistentes al taller pudieron conocer los más poderosos y sobre todo fabricarse los suyos propios.
- 20 de marzo: Símbolos antiguos, las culturas a través de su iconografía. Muchos pueblos usaban símbolos, emblemas y enseñas para identificarse entre ellos y ante los demás. Estos símbolos se han trasladado al arte y la vida cotidiana y en muchos casos han llegado hasta nosotros cambiando su significado. Algunos fueron capaces de sorprender a nuestros pequeños visitantes.
- 16 de abril: La escritura en la Antigüedad, escribir no siempre ha sido siempre tan fácil

Montaje de una cámara funeraria egipcia en uno de los Tallers en Família

como ahora, para algunas culturas como la china o la japonesa era un arte que escondía años de práctica. Pero los resultados eran espectaculares, y sin duda nuestros pequeños asistentes disfrutaron empleando diferentes técnicas y soportes.

- 21 de mayo: Caballeros y damas, un torneo medieval. No resulta fácil ser un caballero, irse de cruzadas, pelear por el amor de tu dama, enfrentarse a dragones. Afortunadamente todo esto tenía sus recompensas, grandes banquetes y fiestas llenas de música, malabaristas y trovadores. ¿Ésto fue un taller didáctico o una pequeña fiesta?
- 24 y 25 de septiembre: Piratas, corsarios y bucaneros. Todos ellos llevaban una vida dura y llena de enfrentamientos, enfermedades y muerte; barcos de leyenda que mostraban con orgullo su bandera, sin leyes, sin futuro.... Si eran tan malos, ¿cómo consiguieron llenar la casa pagesa de decenas de pequeños “pi-

- ratachos” dispuestos al abordaje, coloreando barcos y banderas?
- 15 y 16 de octubre: Pan y circo, una historia de gladiadores, en una época especialmente difícil de la Historia muchos hombres y mujeres tenían una única salida: luchar para sobrevivir, luchar para divertir a los romanos. Nosotros sí que nos divertimos montando nuestro pequeño circo de arena y dando vida en él a diferentes gladiadores.
 - 12 y 13 de noviembre: El viaje a Occidente sin retorno, el mundo funerario egipcio, un clásico entre los clásicos para nuestros pequeños seguidores, que montaron en esta ocasión con sus propias manos una cámara funeraria egipcia, y pudieron envolver alguna que otra momia.
 - 10 y 11 de Diciembre: Los dioses griegos, entre la Historia y la leyenda. Uno de los más dramáticos mitos griegos, el dios Cronos devorando a sus hijos para asegurarse el trono, se transformó en manos de los pequeños en un teatrillo de sombras chinas, donde los dioses, siempre volubles, mostraban sus dos caras.
- Otra actividad que cuenta con gran asistencia de socios son las llamadas Cenas Históricas, que en esta ocasión consistió en una degustación de comida árabe, que se celebró el 3 de marzo en el *Museu Monogràfic Puig des Molins*.
- Los viajeros de nuestra asociación disfrutaron en esta ocasión de los maravillosos monumentos y yacimientos arqueológicos de Bulgaria.

Foto de grupo de algunos de los asistentes al viaje de la AAMAEF a Bulgaria

REOBERTURA 13 DE DESEMBRE DEL 2012

SALA I

SALA II

SALA III

SALA IV

PUIG DES MOLINS

museu monogràfic i necròpolis púnica

MUSEU ARQUEOLÒGIC D'EIVISSA I FORMENTERA

Plaça de la Catedral, 3

NECRÒPOLIS DEL PUIG DES MOLINS

Via Romana, 31

HORARI D'ESTIU (1/4 al 30/9). De dimarts a dissabte de 10:00h. a 14:00h. i de 18:30h. a 21:00h. Diumenge de 10:00h. a 14:00h. Dilluns i festius tancat.

HORARI D'HIVERN (1/10 al 31/3). De dimarts a dissabte de 09:30h. a 15:00h. Diumenge de 10:00h. a 14:00h. Dilluns i festius tancat.

HORARIO DE VERANO (1/4 al 30/9). De martes a sábado de 10:00h. a 14:00h. y de 18:30h. a 21:00h. Domingo de 10:00h a 14:00h. Lunes y festivos cerrado.

HORARI DE INVIERNO (1/10 al 31/3). De martes a de 09:30h. a 15:00h. Diumenge de 10:00h. a 14:00h. Lunes y festivos cerrado.

SUMMER TIMETABLE (1/4 to 30/9). Tuesday to Saturday from 10:00am. to 14:00pm. and 18:30pm. to 21:00pm. Sunday from 10:00am. to 14:00pm. Closed Mondays and holidays

WINTER TIMETABLE (1/10 to 31/3). Tuesday to Saturday from 09:30am. to 15:00pm. Sunday 10:00am. to 14:00pm. Closed Mondays and holidays.

**Govern
de les Illes Balears**

Conselleria d'Educació,
Cultura i Universitats